

DOĞU TÜRKİSTAN VAKFI

Millet Caddesi No.26/3 Aksaray, İstanbul

Telefon: 524 41 21

I. MİLLETLERARASI

DOĞU TÜRKİSTAN KÜLTÜR ve TARİH SEMİNERİ

(6-8 Nisan 1988)

Atatürk Kültür Merkezi, Taksim

İstanbul.

KARAHANLI TÜRKÇESİ

SUNAN

Prof. Kemal ARSLAN

KARAHANLI TÜRKÇESİ

Prof. Kemal Eraslan

840 yılında Kirgızların hücumu ile Uygur devleti yıkılınca Uygurların bir kısmı asıl yurtlarını terk ederek, Beşbalık, Turfan ve Hâmi yörelerine göçtüler. Burada yeni bir hanlık kurup varlıklarını devam ettirdiler. Yeni yurtlarında kendi dil ve kültürlerini koruyan Uygurlar, bu yörelere daha önceden gelip yerleşen diğer Türk boyları üzerinde de müessir oldular. 10. yüzyılda Karahanlı devletinin kuruluşuna kadar Doğu Türkistan'dan Mâverâünnehr'e kadar uzanan geniş sahalarda birçok Türk kavimleri ortak bir siyasî birlik kuramadan küçük birlikler halinde yaşamaya devam ettiler.

Hâkim unsurunu Karluk ve Uygur Türklerinin oluşturduğu Karahanlılar ise Uygur devletinin yıkılışından sonra Kaşgar ile Karabalgasun bölgesini işgâl edip yerleşmişlerdi. 10. yüzyılın başlarında Karahanlılar, çevredeki diğer Türk boylarını da hâkimiyetleri altına alarak 912 yılında yeni bir devlet kurdular. Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'ın 950 yılında İslâmiyet'i devlet dini olarak kabul etmesiyle de tarihte ilk müslüman Türk devleti kurulmuş oldu. 1212 yılına kadar siyasî varlığını devam ettiren Karahanlı devleti, Doğu Türksitan'dan Mâverâünnehr'e kadar uzanan sahalarda dağınık halde yaşayan Karluk, Uygur, Türgiş, Yağma gibi birçok Türk boylarını da idaresi altına aldı ve onları siyasî bir birlik etrafında birleştirdi. Karahanlılar siyasî bir birlik kurmakla kalmayıp millî bir devlet yapısı ve geleneği de oluşturdular. Ayrıca kendi dillerini de edebî bir dil haline getirmeğe muvaffak oldular. Karahanlı dil ve kültürü, doğuda varlığını devam ettiren Uygur dil ve kültürü ile batıda yayılan İslâm kültürünün tesiri altında oluşup gelişti. Karahanlı edebî dili ve kültürü daha sonra gelişen diğer yazı dilleri ve kültürleri üzerinde de müessir olmuştur.

10.-11. yüzyıllar arasında gelişen ve pekçok önemli edebî mahsuller veren Karahanlı Türkçesini Mahmud Kaşgarî "Hakaniye Türkçesi", Yûsuf Hâs Hâcib ise "Han tili" şeklinde nitelendirir. Bu tabirler yanında Karahanlı Türkçesi için, Eski Türkçe ile 13. yüzyılda Ortaasya'da gelişen yeni yazı dilleri arasında bir köprü durumunda olmasından dolayı, "Orta Türkçe", İslâm kültürü altında geliştiği için, "İlk İslâmî Devir Türkçesi" ve nihayet 13. yüzyıla kadar Ortaasya Türk dünyasının ortak yazı dili olduğu için de "Müşterek Ortaasya Türkçesi" gibi tabirler de kullanılmıştır. Bununla beraber bu devir Türkçesi için daha ziyade "Karahanlı Türkçesi" tabiri kullanılabilmektedir.

Karahanlı Türkçesi'nin en önemli edebî mahsulleri, Balasagun'lu Yûsuf Hâs Hâcib'in 1069 yılında Karahanlı hükümdarı Tavgaç Buğra Han için yazdığı ve Türk devlet felsefesi ve geleneğini ortaya koyan eseri Kutadğu Bilig, Kaşgar'lı Mahmud'un, 1073 yılında tamamlayıp Abbâsî halifesine sunduğu ilk Türk diyalekter sözlüğü, kültür hazinesi ve folklor malzemesi Dîvânü Lugati't-Türk, Yûknek'li Edib Ahmed'in dörtlüklerle yazılmış didaktik-hikemî eseri Atebetü'l-hakâyık, Pîr-i Türkistan olarak anılan büyük Türk sûfisi Ahmed Yesevî'nin dinî-ahlakî-tasavvufî nikmetlerini içine alan Dîvân-ı Hikmet'idir. Bunlara bazı Kur'ân tercümesi, tefsir ve fıkıh eserleri de dahil edilebilir. Bu edebî mahsullerde Uygur veya Arab alfabesi kullanılmıştır. Bazılarında ise çift alfabe kullanılmıştır.

Karahanlı Türkçesinin başlıca dil özellikleri şunlardır :

İmlâ özellikleri

Karahanlı metinlerinde Arab imlâsı ile son devir Uygur imlâsı kullanılmıştır. Uygur imlâsında k, g, h sesleri karışıklık gösterir. Arab imlâsında da ünlülerin yazılışı kaideye dayanmaz. ñ sesi ا ile, kalın ve ince s, ç ile, p sesi پ ile, z sesi ز ile, v sesi de و ile yazılmıştır. Ekler her iki imlâda da genellikle ayrı yazılmıştır.

Ses özellikleri

Ünlüler : Karahanlı Türkçesinde normal 8 ünlüden başka e ünlüsü ile uzun ünlülerin varlığı görülmektedir: a, ı, o, u, e, i, ö, ü, e. Bu ünlülerden bilhassa i-e ünlüleri arasında kaymalar görülmektedir. Uzun ünlüler Divân'da çift yazılmak suretiyle belirtilmiştir : ot "ateş" gibi. Düzlük-yuvarlaklık uyumu mevcut değildir : bulıt, böri, edü gibi.

Ünsüzler : Karahanlı Türkçesinde, Eski Türkçe'de de yer alan ünsüzler yanında dikkati çeken bazı yeni ünsüzlerin varlığıdır : ç ile gösterilen v ünsüzü, z ile gösterilen z ünsüzü, h, h (ç, ç) ve j ünsüzleri gibi. Kelime başındaki aslî t sesi korunmuştur : teg-, tiken, tur-, tiş gibi.

Ses hadiseleri : Karahanlı Türkçesinde görülen başlıca ses hadiseleri şunlardır :

1. Bazı kelimelerde ikinci hecede veya ikinci hece sonunda bulunan -u sesinin -a, -ü sesinin -e olduğu, yani düzleşmeye uğradığı görülür : töre < törü , orta < ortu, tutaş- < tutuş- gibi.

2. Birçok kelimelerde ünlü yuvarlaklaşması görülür : evür-, amrul-, evlüg, cuvāb, kapuğ gibi.

3. Bazı kelimelerde büzüşme hadisesi görülür : ikigü < ikiügü, bilümez < bilü umaz gibi.

4. Bazı kelimelerde sıra değişikliği görülür : isig < ısig, seç- < saç- , yöri- < yori-, yeñi < yañı, biçək < biçak gibi.

5. Vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesi : ötrü < ötürü, bilnür < bilinür gibi.

6. Ünsüz değişimleri : ç > ş değişmesi : çöpik > şöpik
b > v " : öbke > övke, sub > suü
b > m " : ben > men
d > z " : adək > azək, ıd- > ız-

g	h	değişmesi	:	<u>siğit</u> > <u>sihit</u>
k	h	"	:	<u>kali</u> > <u>halı</u> , <u>yakşı</u> > <u>yaşşı</u>
n	y	"	:	<u>çıgan</u> > <u>çıgay</u> , <u>kon</u> > <u>koy</u>
z	s	"	:	<u>-zun/-zün</u> > <u>-sun/-sün</u>

7. Ünsüz düşmesi : Bazı kelimelerde g,r,y ünsüzlerinin düştüğü görülür : kulgak > kulak, kutuk → kutul-, yıgla- → ıgla- gibi.

8. Benzer hece düşmesi : ut < uvut, nerek < ne kerek gibi.

9. İkizleme : iki > ikki , otuz > ottuz gibi.

10. Göçüşme : yağmur > yamğur, ögren- > örge- gibi.

11. Dudaksılaşma : yağuk > yavuk , süglin > süvlin gibi.

Şekil özellikleri

Karahanlı Türkçesinin başlıca şekil özellikleri şunlardır :

Hal ekleri : Gen. -niñ/-niñ, -nuñ/-nüñ

Akk. -ğ/-g; -ni/-ni; -n ; -ı/-i (seyrek)

Dat. -ka/-ke, -ga/-ge; -a/-e (seyrek)

Lok. -da/-de, -ta/-te

Abl. -da/-de; -dın/-din, -tın/-tin ; -dan/-den, -tan/-ten (seyrek)

Ens. -n ; -la/-le

Ecv. -ça/-çe

Dir. -ra/-re; -ru/-rü ; -r ; -garu/-gerü

İyelik ekleri : t 1. şahıs : -m

2. " : -ñ

3. " : -ı/-i ; -sı/-si

ç 1. " : -mız/-miz, -muz/-müz

2. " : -ñız/-ñiz, -ñuz/-ñüz

3. " : -ları/-leri

Fiil çekimi : Özellik arzeden fiil çekimleri şunlardır :

1. Şart kipini teşkil eden şekil ve zaman eki -sa/-se olup ikinci tip şahıs ekleriyle çekilmektedir : kılsam,kılsañ,kılsa,
kılsak,kılsañız,kılsalar gibi.

2. Emir kipinde farklılık Eski Türkçe'ye nazaran 3. şahısta görülür. -zun/-zün emir eki yanında -sun/-sün,-zu/-zü,-zunı/-zünü,-su/-sü,-sunı/-süni ; -çu/-çü,-çunı/-çüni şekillerinin ortaya çıkması dikkati çeker.3. şahıs çoklukta aynı eklerin -lar/-ler ekiyle genişlemiş şekilleri kullanılır.

3. Gelecek zaman kipinde -ğay/-gey,-ğa/-ge eki yanında -kay/-key,-ka/-ke şekillerinin ve bir ölçüde -taçı/-teçi ekinin kullanıldığı görülür.

DOĞU TÜRKİSTAN VAKFI

Millet Caddesi No.26/3 Aksaray, İstanbul

Telefon: 524 41 21

I. MİLLETLERARASI
DOĞU TÜRKİSTAN KÜLTÜR ve TARİH SEMİNERİ
(6-8 Nisan 1988)
Atatürk Kültür Merkezi, Taksim
İstanbul.

YENİ UYGUR KİTABELERİNİN KÜLTÜR TARİHİMİZİN İÇERSİNDEKİ YERİ

Sunan

Osman Fikri SERTKAYA

YENİ UYGUR KİTABELERİNİN KÜLTÜR TARİHİMİZ İÇERİSİNDEKİ YERİ

Osman Fikri Sertkaya

Türk milletinin en eski yazılı metinleri, içerisinde Türk kelimesinin geçtiği Göktürk harfli âbidelerdir. Göktürk harfleri ile yazılan bu âbideler hâlen bugünkü Moğolistan Halk Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin güney bölgelerinde, Yenisey nehri kıyılarında bulunmaktadır.

"Açına (Bozkurt Oğulları)" hânedanı tarafından idare ve sevk edilen Göktürkler, Orta-Asya'da 550 ilâ 745 yılları arasında, takriben iki yüz yıl hüküm sürdüler. Bu iki yüz yıllık devreye âit âbidelerden ilk hânedan devrine âit olup bu güne ulaşan **Bugut** âbidesinin üç yüzü Sogd, bir yüzü de Brahmi harfleri ile yazılmıştır. Brahmi harfleri ile yazılan yüzü henüz okunamayan **Bugut** kitâbesinin Sogd harfleri ile yazılan yüzlerinin dili, bir Orta İran dili olan Sogdaçadır.

Bugut âbidesi, **Magan Tigin** adlı bir Türk şehzadesine âittir. Bu şehzâde **Bumın Kagan**'ın oğludur ve **Bumın Kagan**'dan sonra Göktürk tahtına çıkan **Magan Kagan**'ın da kardeşidir.

Takriben 581 yılında dikilen bu âbide Göktürk kağanlığının ilk otuz yılına ışık tutmaktadır.

Bu âbidenin Türk tarihi ve kültürü açısından bir başka önemi de Sogdça kitâbenin üzerinde yer alan kabartmada Türklüğün "Bozkurt-Ergenekon" destanı olarak bilinen destanının kabartmasının bulunmasıdır. Sağ kısmı kırılmış olan bu kabartmanın geriye kalan bölümünde bir bozkurttan süt emen elleri kesilmiş bir çocuk resmedilmiştir.

Bozkurt-Ergenekon efsanesinin eski Türkçe bir metni yoktur. Bu efsane 629 yılında tamamlanmış olan ve 556-581 yıllarının olaylarını anlatan "Chou- Shu "adlı bir Çin Hanedan kroniğinde, bir Türkün şifahî bilgisine dayanılarak tesbit edilmiştir. **Chou-shu**'daki metin şöyledir:

"Büyük bir bataklığın kenarında (veya **Chou-shu**'nun bir başka nüshasındaki bilgilere göre Batı Denizi (Hsi-hai)'nin doğu sahillerinde) yaşayan Türklerin atalarını, komşu kabilenin orduları imha etti. Sağ kalan tek insan, düşmanlar tarafından hunharca sakat bırakılmış olan on yaşında bir erkek çocuktur. Dişi bir kurt çocuğu büyüttü ve sonra da onun karısı oldu. Düşmanlardan kaçan dişi kurt **Kao-ch'ang**'ın kuzeyine (Turfan vadisine) sığındı. Orada, bir mağaranın içerisinde, kurtardığı çocuktan on oğlu oldu. Dişi kurtun oğulları **Kao-ch'ang**'lı kadınlarla evlendi. **A-shih-na** adındaki oğullarından birisi kendi ismini taşıyan yeni bir kabilenin reisi oldu. Sonraları **A-shih-na**'nın ileri gelenleri kabilelerini Altay'a götürdüler ve orada "Türk" adını aldılar.

Chou-shu adlı Çin kaynağından elde edilen bilgiler **Bugut**'ta bulunan âbide ile birleştirildiğinde, şerefine **Bugut** âbidesi dikilen **Magan Tigin**'in **A-shih-na** âilesine mensup olduğu anlaşılmaktadır. Böylece bu mezar külliyesinin de birinci hanedan devresinden, yani 550-630 yıllarında hüküm süren ilk Göktürk kağanlarının devresinden kalmış olduğu görüşü kuvvetlenerek kesinleşmektedir.

Gerek **Chou-shu**'daki efsane, gerek **Bugut** külliyesinin kabartması, **Bozkurt**'un Göktürk devresinde efsanevi ced olarak kabul edildiğini ve Göktürk tuğ ve bayraklarındaki altundan kurt başı motifini, bir başka söyleyişle kurt başlı sancağı, ve **Köl Tigin** ile **Bilge Kağan** kitâbesindeki "babam kağan'ın askerleri kurt gibi imiş, düşmanımız Çinlilerin askerleri koyun gibi imiş" cümlesinde Türk askerinin boz kurt'a teşbih edilmesinin sebeplerini öğrenmemize ve anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Birinci Göktürk hanedanı devrinden kalan başka bir âbide yoktur. Hâlen bilin-

mekte olan Göktürk âbideleri ise, 680-745 yılları arasında hüküm süren ikinci hanedan devresine âit dikili taşlar olup, sırası ile 687 tarihinden sonraki bir devrede yazılan **Çoyern** kitâbesi başta olmak üzere, 719-720'de dikilen **Ongin** bengü taşı, 723-725'de dikilen **Köl-İç-Çor** bengü taşı (İhe Höşötü), 724'de yazılan **Tekeş Köl Todun İnisi Altun Tamgan Tarkan** kitâbesi (İhe Asgate - Ulug Kaya), 732 yılında dikilen **Köl Tiğin** bengü taşı, 732-734 yılları arasında dikilen **Tonyukuk** bengü taşı, 735 yılında dikilen **Bilge Kagan** bengü taşı ve tarihleri tam olarak tesbit edilemeyen 30'dan fazla âbide ve kitâbesi gibi metinlerdir.

Bu âbide - kitâbe'lerin ortak özellikleri şunlardır:

- a) aynı coğrafyada dikilmişlerdir.
- b) aynı millete mensup kişilerin taşlarıdır.
- c) aynı devrede (680-745 tarihleri arası) yazılmışlardır.
- ç) aynı dilde (eski Türkçe - Göktürk Türkçesi) yazılmışlardır.
- d) aynı yazı ile (Göktürk yazısı ile) yazılmışlardır.

740 ile 745 yılları arası Göktürk kağanlığının en kritik yılları olmuş ve 744 yılının sonunda son Göktürk kağanı Uygur-Basmıl-Karluk federasyonu tarafından mağlup edilmiş ve böylece Türk kağanlığı Açina (Bozkurt oğulları) hanedanından, bir Uygur sülâlesi olan **Yaglakar** hanedanına geçmiştir.

745 ile 780 yılları arasında Ötüken havalisinde hüküm süren **Yaglakar** hanedanının üç kağanının ilki 745 ile 747 yılları arasında saltanat süren **Kutluğ Bilge Köl Kağan**'dır.

Kutlug Bilge Köl Kağan'ın 747 yılındaki ölümü üzerine, ikinci Uygur kağanı olarak, yerine oğlu **Moyun Çor** kağan olmuş ve 759 yılına kadar da saltanat sürmüştür.

Tarihî kaynaklarda **Moyun Çor** adına dikildiği zikredilen üç âbide de hâlen bilinmekte olup, şunlardır:

1. 750 (Bars) yılının yaz ayında Tez başında dikilen **Tes** âbidesi
2. 750 yılında Terhin bölgesinde dikilen **Taryat** âbidesi
3. 759-760 yılında dikilmiş olan **Şine-Usu** âbidesi.

Moyun Çor adına dikilen kitabelerden ikincisi olan **Taryat** âbidesi, 1969 ve 1970 yıllarında Moğolistan'ın Arhangay (Kuzey Hangay) aймаğının Somon bölgesinde toprağa gömülmüş bir şekilde bulunmuştur. 2.35 cm yüksekliğinde olan âbide, üstte 27, altta da 37 cm genişliğinde olup, kalınlığı da 20 cm'dir. Kaplumbağa bir kâidesi olan **Taryak** kitabesinin kaldesinde İkinci Uygur kağanının damgası yer almaktadır. Bu damganın benzeri **Şine-Usu** kitabesinde bulunmaktadır.

Taryat âbidesinin dört yüzü de Göktürk harfleri ile yazılmış olup, doğu yüzünde 9, Güney yüzünde 6, Batı yüzünde 9 ve Kuzey yüzünde 6 satır olmak üzere 30 satırlık bir metni ihtiva etmektedir.

Taryat âbidesinin Doğu yüzündeki 9 satırda 741 (yılan yılı) ile 743 (koyun yılı), Güney yüzündeki 6 satırda 744 (biçin yılı), 745 (takıgu yılı) 746 (it yılı), 747 (lagzin yılı), 748 (küsgü yılı), Batı yüzündeki 9 satırda ise 750 (bars yılı) 752 (ulu yılı) ve 753 (yılan yılı) olayları anlatılmakta ve böylece 741-753 yılları arasındaki 12 yıllık bir devreye ışık tutulmaktadır.

Taryat âbidesinin Batı yüzünde eski Uygur kağanlığının kagan tarafından nasıl idare edildiği anlatılırken ülke sınırları da verilmektedir. Ötüken ile Tegre havalisi arasında yaşayan Uygurlar "konar-göçer" bir hayat tarzı sürmekte, yani yazın hayvanlarını otlığa götürmek için yaylada, kışın ise kışı geçirmek için kışlada oturmaktadırlar.

Taryat kitâbesinde yazın ve kışın oturlan coğrafyanın sınırları belirtilmektedir. Bu özelliği ile **Taryat** kitâbesi, Göktürk harfli diğer âbidelerden ayrılır.

Kitabede bu olaylar şöyle anlatılmaktadır.

üze kök tengri yarlıkaduk üçün, asra yagız yir igittük üçün,
ilmin törömin itindim.

"Yukarıdaki mavi gök buyurduğu için, aşağıda kara yer beslediği için, halkımı,

nizamımı tanzim ettim."

öngre kün togsukdaki bodun, kisre ay toğusdaki bodun,
tört bulungdaki bodun, is küç eбірür.

"Doğuda gün doğusundaki boylar, batıda ay doğusundaki boylar, dört yöndeki boylar, hizmetimdeler".

Yagım Bölök yok boldı. "Düşmanım Bölök (ise) yok oldu. "Düşmanım Bölük (ise) yok oldu."

ötüken ili, tegres ili, ikin ara ılgım, tarıglagım, sekiz selenge, orkun, tugla, sebin teledü, karaga, buragu, ol yirimin subımın konar köçer men.

"Ötüken ile Tegres ili, ikisinin arasında hayvan sürüm, tarlam, sekiz (kollu) Selenge, Orkun, Tuğla, Sebin, Teledü, Karaga, Buragu nehirlerinin suladığı torağımda suyumda konar göçerim".

yaylagım Ötüken kuzı. .kidin uçı Tez başı, öngdini kanyuy künüy...

"Yaylam Ötüken'in kuzey (yamaçlarının) batı ucu (olan) Tez (ırmağı) başıdır. Doğusu Hanuy ve Huni (nehirleridir).

kışlağım Ötüken yiri, birigeri uçı Altun yiş, kidin uçı Kögmen, iligerü ucu Kölüt.

"Kışlam Ötüken toprağı, güney ucu Altın Yiş (Ormanlı Altay dağları), Batı ucu Kögmen (Tannu-Tuva dağları), Doğu ucu Kölüt (dağları? dır).

DOĞU TÜRKİSTAN VAKFI

Millet Caddesi No.26/3 Aksaray, İstanbul

Telefon= 524 41 21

I. MİLLETLERARASI
DOĞU TÜRKİSTAN KÜLTÜR ve TARİH SEMİNERİ
(6-8 Nisan 1988)
Atatürk Kültür Merkezi, Taksim
İstanbul.

T A R İ H D E

U Y G U R D E V L E T L E R İ

SUNAN

PRO. DR. GÜLÇİN ÇANDARLIOĞLU
MİMAR SİNAN ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ TARİH BÖLÜMÜ

UYGUR HAKANLIĞI (744-840)

Uygurlar hakkındaki kaynak bilgileri, Çin yıllıkları, Gök-Türk ve Uygur yazıtlarında buluyoruz. Değişik devirlerde değişik şekillerde (*Töles*, *Kao-ch'e*, *Hui-ho*) kaydedilen Uygur adının mânâsı 5 sülâle devri yıllıklarında "*Şahin sür'ati ile dolaşan, hücum eden*" diye açıklanmakta, *Nemeth Gyula*, etimolojik olarak "takip etmek" anlamında olduğunu ileri sürmekte, Hamilton ise akraba, müttefik anlamında olması gerektiğini söylemektedir. Yani "*On-Uygur*" "*On-müttefik*". Devletin yapısı göz önüne alınca bu açıklama daha uygun düşmektedir.

Uygurlar Çin kaynaklarında Hunların nesilleri olarak gösterilirler. Efsaneye göre Hun hükümdarının kızı ile bir kurttan türemişlerdir. V. yüzyılda Orta Asya'nın büyük bir kısmına yayılmış olan *Töles* boylarından bir kısmını teşkil etmekte olup, *Kao-ch'e* (yüksek tekerlek) adıyla anılmakta idiler. Kendileri de *Yao-lo-ko* (*Yaglakar*), *Hu-to-ke* (*Uturgar*), *To-lo-wu*, *Me ko-hsi-ch'i*, *A-wu-ti*, *Ko-sa*, *Hu-wu-su*, *Yüeh-wu-ko* (*Yagmur-gar*), *Hsi-yeh-wu* (*Ayavire*) isimli 9 boydan mürekkep olan Uygurlar daha sonra 9 Oğuzlarla da birleşerek *On-Uygur* adını almışlardır.

Çin kaynaklarına göre, Uygurlar sayı bakımından pek kalabalık değillerdi. Fakat çok kabiliyetli ve cesur idiler. Yüksek tekerlekli arabaları vardı. Göçlerde ve harplerde bu arabalarına çok güveniyorlardı.

İlk zamanlarda *Töles* boylarının müşterek bir reisleri yoktu. Bir yerde devamlı oturmuyorlardı. Ata binmede, ok atmada üzerlerine yoktu. Toprakları verimsiz olduğu için atları az, koyun ve sığırları çoktu. *Selenga*, *Orhun* ve *Tola* nehirlerinin kıyılarında oturan bu oymaklar, Gök-Türk devleti kurulunca, onların hâkimiyetini tırdılar. Baykal gölü'nün güneyindeki bozkırlarda iç işlerinde serbest olarak yaşadılar. VIII. asırda Gök-Türkler Çinliler'e yenilince *Töles* birlikleri de dağıldı.

VIII. asrın başlarında *Orhun* ve *Selenga* kıyılarında oturan *Uygur*, *Bugu*, *Bayırku*, *Tongra* vs. Kabileleri bir şefin hâkimiyeti altında top-

GÜLCİN ÇANDARI IOĞLU

landılar. Reislerinin ünvanı "*Irkin*" idi. Irkin'in *P'usa* isimli bir oğlu vardı.

P'u-sa 630 senesinden sonra Gök-Türkler'in kuzey sınırlarına akınlar yapmağa başladı. Gök-Türkler bu *Uygur-Töles* akınlarını durdurmak için bir ordu gönderdilerse de muvaffak olamadılar. Bu galibiyet Uygur ve Töleslere büyük itibar kazandırdı.

Bu zaferden sonra *P'u-sa*, *Alp ilteber* ünvanını aldı. Çin kaynakları *P'u-sa*'dan şöyle bahsederler: "*Mükemmel harb plânları yapıyordu. Savaşta askerleri'nin önüne geçip hücum ederdi. Az askerle çok iş yapıyordu. Askeri talimler yapıyor, ok atıyor, askerle beraber avlara gidiyordu. Annesi de halkın şikâyetlerini dinliyor, davalarına bakıyordu. Kanun ve nizamları bozanları cezalandırıyordu. Bu suretle kabilelerin düzeni muntazam yürüyordu. P'u-sa zamanı Uygurların refah devridir*".

Gök-Türklerin zayıf olduğu bu çağda Orta Asya'nın kuzeyinde başlıca iki kuvvet vardı

- 1- *P'u-sa*'nın emrindeki *Uygur Tölesleri*
- 2- *Sir-Tarduş Tölesleri*

646 dan sonra Uygurlar yine bir ilteberin idaresinde idiler. Gök-Türkler'in zayıflığı Uygurları güçlü duruma getirmişti. *Sir-Tarduş Tölesleri* de Çin imparatorluğunun mütteliklerine yenilince Uygurların idaresine girmeğe mecbur olmuşlardı. Bu ilteber kendini kağan ilân etti. İdaresindeki bölgeyi Gök-Türk tarzında teşkilâtlandırdı. Fakat Çin politikasının hâkimiyeti dolayısıyla bu devri gerçek bir kaganlık devri olarak kabul etmek zordur.

Uygur Tölesleri'nin halkı boş durmuyor, Çin hâkimiyetinden kurtulmak için çareler arıyordu. 648 de kukla ilteber öldürüldü. Yerine halkın tuttuğu başka bir reis getirildi. Fakat o da Çinlilerin hilesine kurban gitti. Uygurların isyanından korkan Çinliler onları *Ch'i-pi Tölesleri* ile anlaştırıp, büyük vaadlerde bulunarak Batı Gök-Tüklere saldırtılar. Çinliler gittikçe kuvvetlenerek Batı Gök-Türkleri devamlı surette mağlub ettiler. O sırada Uygurlarda *Po-jun* adlı bir kukla reisin idaresine girmişlerdi.

651 de Çin hesabına *Kore* isyanını bastırdılar. Batı Gök-Türk savaşlarına iştirak ettiler, 656 da *On-ok*'lara karşı zafer kazandılar. *Taşkent*'e kadar ilerlediler.

661-63 senelerinde Çin devletine baş kaldırdılarsa da muvaffak olmadılar. Gök-Türk devleti ikinci defa kurulduğu zaman Uygurlar tekrar Gök-Türk devleti içinde yer aldılar.

712-13 senelerinde Gök-Türklerin hâkimiyeti altında bulunan *Karluk*, *Basmil* ve *Uygur* oymakları Gök-Türk Kaganı *Ozmuş*'i mağlub edip öldürdüler. Gök-Türk devleti ortadan kalkınca Basmillerin idaresinde yeni bir hakanlık kuruldu. Uygurlar doğu, Karluklar batı yabguluğu teşkil ettiler.

714 senesinde Uygur yabgusu, *Basmil* kaganını mağlub ederek kendini Kagan ilân etti. Kutluk Bilge Kül Kagan ünvanını aldı. Bu suretle hür Uygur hakanlığı kurulmuş oldu.

Kutluk Bilge Kül Kagan ölünce yerine oğlu *Moyen-çor* geçti. *Moyen-çor* Kagan zamanı Uygurların dört yönde genişledikleri bir devirdir. Batıda Altay dağlarının güneybatı eteklerinde oturan Karluklar ile *Çu* ve *Talas* nehri bölgesinde oturan *Türgeşler* üzerine yapılan seferlerle Uygur Devleti'nin sınırları *Sirderya* nehri kıyılarına kadar uzadı.

Kuzeyde *Kem* nehri boyunca yapılan savaşlarda *Kırgız* isyanları bastırıldı. *Çik* kavmi Uygurlara bağlandı. Merkezde *Selenga* nehri kıyımında oturan *Sekiz Oğuz* ve *Dokuz Tatarları* tamamiyle susturuldu. Bunları biz *Şine-usu* gölü yakınında bulunan *Moyençor* Kagan adına dikilmiş olan yazıtdan öğreniyoruz.

Güneyde ise Çin'e pek çok sefer yapılmış Çin yıllık vergiye bağlanmıştı. Bu konudaki bilgileri de *Chiu T'ang-shu*, *Hsin T'ang-shu*, *Tzu-chi-T'ung-Chien*, *Ts'e-fu Yüan-kuei* gibi Çin kaynaklarında buluyoruz.

Moyençor Kagan tahta çıktığı zaman Çin çok karışık bir durumda idi. *An Lu-shan* isyanı imparatorun nüfusunu yok etmişti. Doğu baş şehri *Lo-yang* ve batı başşehri *Ch'ang-an* asiler tarafından zaptedilmişti. Bu sırada Çin'e en büyük yardım Uygurlar tarafından yapılmıştır. Kaynaklardan öğrendiğimize göre, Çin aslen Türk anneden doğma olan *An Lu-Shan*'ın isyanını yine Türklerin yardımı ile bastırmak istemiştir. Uygurlar da yayılmak Çin'e müdahâle etmek için fırsat kolluyorlardı.

Kagan bizzat askere kumanda ederek Çinli general *Kuo-Tzu-i* ile birlikte sefere çıktı. Bu sırada Uygur Hakanı çok mağrurdu. Kurt başlı sancağa saygı duruşunda bulunmadan Çinli generali huzuruna kabul etmedi. General Türk ordusuna üç günlük ziyâfet verdi. Uygurların başarılı manevraları ile isyanlar bastırıldı. Önce *Ch'ang-an* sonra *Lo-yang* kurtarıldı. Şehir üç gün süre ile yağmalandı. Ayrıca Çinli kumandanlar kıymetli hediyeler verdiler.

Çin İmparatoru da Uygur kumandanlarının şerefine büyük ziyâfet verdi. Nakışlı, işlemeli, renkli, ipekli, kumaşlar, altın ve gümüş kapacak hediye etti. Çin imparatorlarının tahtı salondan yüksekte olan bir set üzerinde kurulur ve buraya merdivenle çıkılırdı. Bu sete hiçbir yabancı çıkamazdı. Bu ziyafet esnasında Uygur Yabgusu merdivenleri çıkarak imparatorun yanına oturmuştur.

758 de Çin imparatoru küçük kızı prenses Ning-kuo'yu gelin olarak *Moyençor Kagan*'a gönderdi. Bundan önce başka yabancı hükümdarların akrabalık isteklerine Uydurma Prenses ünvanı verilen Çinli kızlar gönderilmişti. Bu sefer ki Çinli gelin imparatorun öz kızı idi. Bu da Uygurlara verilen önemin en büyük delilidir. Öyle görünüyor ki bu tarihten itibaren Çin'in hakiki hakimleri Uygurlar olmuşlardır.

Böğü Kagan:

759 da *Moyençor Kagan* ölünce yerine oğlu *Böğü Kagan* oldu. O sırada Çin'de karışıklık vardı. İsyanlar devam ediyordu. İmparator T'ai-tsung Uygurlardan yardım istedi. İsyanın reisi Shih Chiao-i ise daha önce davranarak hep birlikte bu karışıklıktan istifade etmeği teklif etti. Bu sebeple *Böğü Kagan* Çin elçisine çok kötü davrandı. T'ang sülâlesinin dostluk işareti olarak her sene ipekli kumaşlar gönderdiğini hatırlatan elçiyi dinlemedi.

O sırada güneye giden Uygur kuvvetleri kuzey Çin sınırlarında tahribata başlamıştı bile. *P'u-ku Huai-en*'in kızı olan Hatun da Hakan ile birlikte geliyordu. Kagan kayınpederi ile kayınvalidesini görmek için izin istedi.

Eskiden beri Orta Asya Türk kavimleri arasında bulunan bir inanca göre; güney Çin sıcak ve rutubetli bir iklime sahipti. Bozkır hayatına alışmış olan Türk kavimleri zaptetseler bile uzun zaman bu bölgeye hakim olamazlar, iklimin ve Çin politikasının tesiriyle yumuşayarak Çinlileşirlerdi. *P'u-ku Huai-en*, bu düşüncenin etkisinde kalarak *Böğü Kagan*'a mani oldu. Çin kaynaklarından anladığımıza göre, bu akın sırasında büyük kuzey Çin Uygurlar tarafından yağmalanmış, şehirler yıkılmış, hatta Çin mabedleri bile yakılmıştı. Böylece Çin imparatorluğunun hakimiyeti Uygurların eline geçti. Asileri ortadan kaldırma mevzuunda Çinlilerle anlaşma yapıldı. Uygur kuvvetleri yeniden teşkilatlandırıldı. *P'u-ku Huai-en* Doğu Başkumandanı olarak vazifelendirildi. Kararlaştırılan savaş plânına göre isyancıları mağlub ettiler. *Böğü Kagan*, Shih Ch'ao-i'nin sancak ve flâmalarını hediye olarak Çin imparatoruna gönderdi.

Bögü Kagan'ın Çin'e yaptığı yardımların karşılığı olarak, Çin imparatoru Kagan'a her sene 2.000 ailenin gelirini gönderecekti. (yani yıllık vergi ödeyecekti).

764 da P'u-ku Huai-en isyan etti. Onbinlerce Tibetli de onunla birlikti. Çin idaresinden memnun olmayan başka kavimlerle de birleşince sayıları 200.000 i geçti. Çin sarayı içinde idi. Fakat P'u-ku Huai-en'in ani ölümü üzerine adamları tereddüte düştüler. Kuo Tzu-i Uygurlarla görüşüp anlaştı. Uygurlar P'u-ku Huai-en'in oğullarının öldürülmemesi şartı ile Tibet isyanının bastırılmasında Çin'e yardım etmeğe söz verdiler.

Hep birlikte 100.000 den fazla *Tibetli*'yi mahvettiler. Pek çok ganimet ile geçirdiler. Tibet zaferinden sonra Çin imparatoru yine Uygurlara ziyâfetler ve pek çok hediyeler verdi.

Bu devirdeki Uygur hakimiyeti bizzat Çinlilerin kendi kaynaklarından rahatlıkla anlaşılacaktır. Hariciye köşkünde kalan Uygurların sayısı pek çok olduğu gibi bunlar gayet rahat hareket ediyorlardı. 758 den beri her sene alışveriş yapmak için gelen Uygurlar, getirdikleri her atın yerine 40 top ipekli kumaş istiyorlardı. Daima birden onbinlerce at gönderiyorlardı. Çin hükümeti bundan memnun olmamakla beraber Uygurlardan çekindiği için satın almak mecburiyetinde kalıyordu. Bu uzun zaman böyle devam etti.

Çin imparatoru T'ai-tsung'un ölümünden sonraki iktidar zayıflığı sırasında Kagan Çin'e akın yapmağa teşvik edildi. Vezir Tun Baga Tarkan ise bu fikirde değildi. Çin zaptedilse bile orada tutunmak zordu. Bu düşünce ile Kagan'a mani olmağa çalıştı. Bögü dinlemeyince o da hem Kagan'ı hem de onu harbe teşvik edenleri öldürdü. *Alp Kutluk Bilge Kagan* ismiyle tahta geçti.

Bögü Kagan, siyasi faaliyetinden başka bir de din Reformcusu olarak büyük bir şöhrete sahiptir. *Bögü Kagan* Çin'de yaptığı harbler sırasında *Mani* rahipleri ile temas etmiş ve onları Uygur ülkesine davet etmişti. *Maniheizm*, İran menşeli aydınlıkla, karanlığın iyilikle-kötülüğün, varlıkla-yokluğun mücadelesinden doğan bir inançtır. *Mani* dininin bütün özelliklerini ve kaidelerini burada anlatmağa vaktimiz müsait değil. *Mani* dinine inananlar günde bir defa o da akşamları yemek yiyorlardı. Et, süt, yumurta gibi hayvanî gıdalar yasaktı. *Maniheizm* bir tüccar ve şehirli dinidir. Onun muharip ruhları gevşettiği doğrudur. Fakat sonradan Uygurların ilim, sanat ve edebiyatdaki ilerlemelerine olan faydasında inkâr edilemez.

Bögü Kaganı öldüren Tun Baga Tarkan 779 yılında Alp Kutlug Bilge ünvanı ile Kagan oldu. Buundan sonraki Kaganlar onun soyundan geldiler.

Alp Kutlug Bilge Kagan:

Çin de uzun süredir Uygur ticâret kolonileri vardı. Bunların fazla kazanç sağlamaları Çinlilerin hoşuna gitmiyordu. İmparator Te-tsung hepsinin geri dönmelerini emretti. *Tudun* ve adamları dönerlerken Cheng-wu bölgesi kumandanı Uygur devletinin biraz daha kuvvetlenmesine mani olmak için türlü bahanelerle bunların hepsini öldürttü.

Uygurlar öc almak için olayın ele başını istediler. İmparator Uygurları kırmamak için Çinli kumandanı vazifesinden geri çekti. Çin'in bu hareketi büyük gürültüye sebep oldu. Çin elçileri Uygur başkentinde belki Çin tarihinde eşine rastlanmayacak hakaretlere maruz kaldılar. Kagan "*Kanı kanla yıkamak yerine kanı su ile yıkamak daha iyidir*". dedi. ve su içinde eskiden gönderilen atların karşılığı olan 1.800.000 top ipekli kumaş istedi. Çin elçilerinin bu kadar hakarete maruz kalmalarına rağmen, imparator 100.000 top kumaş ve 100.000 liang ağırlığında altın ve gümüşün Uygur atlarının borçlarına karşılık olarak verilmesini emretti.

786 yılı *Uygur-Sha-t'o* münasebetlerinde bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Bu devre kadar Uygurlarla beraber görülen Sh'at'o'lar bu tarihlerde Uygurların takip ettikleri mâli politikadan şikâyetçi olmağa başladılar. Diğer taraftan güneyde Tibetliler gittikçe kuvvetlenmekteydi. Tibetlilerle Sh'a-t'o'lar birleşerek Beş-balık'ı işgâl ettiler. Yalnız Sha-t'o, Tibet başarısı pek uzun sürmedi. Değişik tarihlerde yapılan seferler sonunda Uygur Başbakanı Hsieh Yü-Chia-ss u (Kutlug Bilge) Beşbalık'ı geri aldı.

787 de *Tun Baga Tarkan*, Çin sarayına akrabalık ricası ile elçiler gönderdi. Bunu kabul etmek istemeyen imparator'a başbakanı Li Pi iyi tavsiyelerde bulundu. Tatsız olayların Bögü Kagan zamanında olduğunu. *Tun Baga Tarkan*'ın Çin ile dost olduğunu, Çin kabahatli olduğu zaman, elçilere hakaret etmekle beraber, öldürmeyip geri gönderdiğini, Uygur Hakanlarının asilere karşı daima T'ang sülâlesi tarafını tuttuğunu, savaştan sonra yağma sırasında ölçülü olduklarını hatırlattı. ve "*Her zaman her türlü şartlarda T'ang'a hizmete hazırız diyen bir kişinin ricasını nasıl kabul etmezsiniz*" dedi. Bütün bunlardan başka Çin'in problemleri halledilmiş değildi. Uygurları darıltmak devlet menfaatlerine uygun olmayacaktı. Sonunda gelin olarak Hsien-an Prensesi gönderildi.

Bunu müteakip Uygurlar Tibet elçilerine hakaret ettiler ve Tibetle ilişkilerini kestiler Böylece bu evlilikten Çin lehine olan menfaatler hemen görünmeğe başladı.

789 da ölen *Alp Kutlug Bilge Kagan*'ın yerine oğlu *To-lo-ssu*. *Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge* ünvanı ile Kagan oldu. Daha önce bahsedilen *Beşbalık* savaşları bunun zamanına rastlar.

790 senesinde Kagan öldürüldü. Çin kaynaklarının bazıları bu işi kardeşinin yaptığını, bazıları ise hatun tarafından zehirlendiğini kaydederler. Kardeşi fırsattan istifade kendini Kagan ilân etti. Bu durum Uygur büyükleri arasında hoşnutsuzluk yarattı. Birlik olarak tahtı gasbedeni öldürüp, yerine önceki Kagan'ın henüz 16-17 yaşlarında olan oğlu *A-ch'o* yu *Feng-ch'eng* Kagan ünvanı ile tahta geçirdiler.

Uygur Başbakanı *Hsieh Yü-chia-ssu* (*Kutlug Bilge*) bu sırada Tibet seferinde idi. *Beşbalık* mağlubiyetinin intikamını almış başarılı olarak dönüyordu. Kuvvetli ve nüfuzlu bir şahsiyetti. Nazırlar tahtdan indirme işi dolayısıyla ondan çekiniyorlardı. Başbakan döndüğü zaman Kagan ve diğerleri sınıra kadar gidip onu karşıladılar. Devlet mühürlerini ve Çinli elçinin getirmiş olduğu hediyelerin tamamını ona sundular. Tahtdaki değişikliklerin sebebini anlattılar. Kagan da henüz çok genç ve tecrübesiz olduğunu, başbakanın desteğine ihtiyacı olduğunu, anlatarak onun öz oğlu gibi ona hizmet edeceğine dair söz verdi. Genç Kagan'ın bu davranışı başbakanın hoşuna gitti. Onu kucakladı ve kendi öz oğlu olarak ilân etti. Hediyeleri de Tibet seferinde kendisi ile birlikte başarılı olan subaylarına dağıttı. Bundan sonra Uygur ülkesi az çok huzura kavuşmuş oldu.

Tibet seferi muhtelif aralıklı zaferlerle devam etmişti. 791 senesi Aralık ayında Uygurlar Çin sarayına elçiler göndererek Tibet zaferinde ele geçen büyük Tibet şefini Çin'e hediye ettiler.

Feng Ch'eng Kagan 975 de oğul bırakmadan ölünce, Uygur büyükleri ve halk elbirliği ile çok sevdikleri başbakan *Kutlug Bilge*'yi *Ay Tengride Ülüg bulmuş Alp Ulug Bilge Kagan* ünvanı ile tahta geçirdiler.

Kutlug Bilge, *Hsieh-tieh* (*Ediz*) kabilesinden idi. Fakat *Yaglakar* soyadını da taşıyordu. Bilindiği gibi Uygur Hakanları *Yaglakar* kabilesinden gelmekte, kagan ve çocukları *Yaglakar* soyadını taşıma *Kutlug Bilge* ise *Uygur Kaganı*'nın evlâthğı idi. Bu sebeple aynı soyadını taşıyordu.

Kutlug Bilge Kagan'ın başlıca icraatı *Karluk* kabilesinin isyanını bastırması, *Tibetliler*'in ellerini doğu *Türkistan*'dan çekmeğe mecbur etmesi ve büyük *Kırgız* zaferi idi. Bilhassa *Turfan* bölgesine ve Doğu *Türkistan* şehirlerine büyük önem vermiş gelecekte *Uygurların* göçüp yerleşmeleri için yeni yurtlar hazırlamıştı.

Kırgızlar'a karşı yaptığı seferler *Kutlug Bilge Kagan*'ın adını ebedileştirmiştir. *Kırgızlar*'ın mağlubiyeti Orta-Asya tarihi bakımından büyük önem taşır. *Moyen-çor* ve *Böğü Kagan* devirleride parlak devirler olmakla beraber *Kırgız* meselesi halledilmiş değildi. *Kırgız* zaferi ile *Uygur Hakanlığı* zirveye ulaşmış oldu. Orta Asya da en geniş sınırlara hakim oldukları gibi siyasi hâkimiyetlerine gölge düşüren hiç bir problemleri kalmamıştı. Bol demir cevherine sahip olan *Kırgızlar*, *Tibet*, *Iran* ve *Arap* ülkelerine *Karluk* yolu ile demir ve çelik gönderiyor, karşılığında çeşitli mallar ithal ediyorlardı. Kuzey'e giden bu ticâret yolları *Kırgızların* elinde idi. *Kırgızlar* mağlub olunca *Uygurlar*'ın kontrolü altına girmiş oldu.

Uygur hakanlığının zirveye çıkışı *T'ang sülâlesinin* huzurunu bozdu. Bu meseleye çare bulunması lâzımdı. Bir taraftan hudut şehirlerindeki garnizonlara daha becerikli kumandanlar tayin etmeğe, muhafız sayısını arttırmaya, surları takviyeye, diğer taraftan politik tahrike başladılar.

Kutlug Bilge'den sonra, *Tengride Bolmuş Alp Külüg Bilge Kagan* tahta geçti (805). Bu hakanın en önemli icraâtı *Türkistan*'ın önemli şehirlerinden olan *Ku-ça*'yı *Tibetliler*'in elinden kurtarmış olmasıdır.

808'de ölen kagan'ın yerine *Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan* tahta geçti. Muharip ve asi kabilelerin en meşhuru olarak tanınan *Sha-t'o* lar *Kan-chou*'da *Tibetliler*'le dost olarak yaşamaktaydılar. *Tibetliler*'in her savaşında *Sha-t'o* lar önde gidiyorlardı. *Uygurlar* *Tibetliler* saldırıp *Liang-chou*'yu ele geçirdikten sonra *Tibetliler* *Sha-t'o*'ların *Uygurlar*'la işbirliği yaptıklarından şüphelenmeye başladılar. *Sha-t'o*'da *Ötüken*'e gelip *Uygurlar*'ın hakimiyetini kabul ettiler. Bu bize o devirdeki *Uygur* otoritesinin büyüklüğünü gösteren, en büyük delillerden biridir. 812'de *Uygur* askerleri *Gabi* çölünün güneyinden geçerek *Batıdaki* *Tibetliler*'e saldırdılar. Bu durum karşısında *Çin* de telâşlandı ve hudut garnizonlarında sıkı tedbirler alındı. 813'de *Uygur Hakanı* bir elçilik heyeti gönderip evlilik ricasında bulundu. Sıkıntı içinde bulunan *Çin* maliyesi düğün masraflarını karşılayacak durumda değildi. Bu sebeble *Çin* imparatoru bu ricayı kabul etmek istemedi. Kendisiyle aynı fikirde olmayan nazırları ise onu ikna etmeğe çalıştılar. *Çin* imparator-

luğu çeşitli zorluklar içinde idi. Uygur Hakanı'nın dileği kabul edilmezse bu zorluklar tehlike arz ederdi. Halbuki evet denilse pekçok problem kolayca halledilebilirdi. Bu sebebler şöyle sıralanabilir:

1- Bozkır kavimleri bu sene satmak için at getirmemişlerdi. Büyük ihtimalle bir akın düşünüyorlardı. Bu atlar da akın için hazırlanıyordu.

2- Çin hudut şehirlerinin Surları akınlara karşı koyacak durumda değildi. Karakol sistemi tesirli değildi.

3- Çin imparatoru kendine güvenip nasıl olsa yaparız diye tedbir almamıştı.

4- Uygurlar daha önceleri Çin'e yardım maksadı ile pek çok sefere iştirak etmiş ve bu sayede Çin hududlarının plânını gayet iyi öğrenmişlerdi.

5- Uygurlar'ın Çin'e kızıp Tibet'le dost olma ihtimali vardı.

Fakat evlilik ricası kabul edilirse bunların hiç birini düşünmeye lüzum yoktu. Buna karşılık;

1- Hudut kalelerini ve karakollarını düzenleyecek vakit olurdu.

2- Kuzey sınırları emniyette olacağı için Güney ve Batıdaki zorluklarla rahatça meşgul olunabilirdi.

3- Uygur, Tibet düşmanlığı derinleşir ve T'ang da rahat ederdi.

Prencesi göndermek hakikaten pahalıya mal olacaktı, fakat Uygurlar hücum ederse onlara mani olmak için gereken ordunun masrafları daha az olmayacaktı. Hem masraftan hem Uygurlardan korkan Çin imparatoru Hakan'ı yumuşatabilmek için elçiler gönderdi. Fakat Hakan'ın kesin kararlılığı neticesinde evet demek mecburiyetinde kaldı (820).

821 senesi Şubat ayında *Ay Tengride Kut bulmuş Alp Bilge Kagan* öldü. Yerine, *Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kagan* tahta geçti. Ölen Kagan'ın akrabalık isteğini kabul etmiş olan Çin İmparatoru da ölünce, bu söz yeni hükümdarlar arasında gerçekleştirildi. Uygur Hakan'ına gelin olarak bir Çinli Prenses'in gönderilişi Tibetlilerin hoşuna gitmemişti. Zorluk çıkarmak için Çin'e akınlar yapmağa başladılar. Uygurlar hemen imdada yetişti.

Uygur Kaganı ile T'ai-ho Prenses'in düğün hikâyesi kaynaklarımızda çok tafsilath olarak anlatılmaktadır. Düğün günü Prenses önce bir Uygur hanım kıyafeti giyerek, Hakan'ı selâmlamış sonra da Hatun elbisesi giyerek merasimden sonra onun yanına gelip oturmuştur.

821 tarihi Uygur tarihinin önemli bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten sonra Uygurlar arasında türlü entrikalar, suikastler birbirini takip eder. Bu karışıklık içinde Uygurlar'ın siyasi kudretleri sürâtle zayıflamağa başlar. *Kün Tengride Ülüg bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kagan*, Uygur Hakanlığını iç durumunu düzeltmek için samimi olarak gayret göstermişmiştir. Bilhassa Uygur-Çin münâsebetlerine büyük önem vermiştir. Dış görünüş olarak Uygur Kagan'ına büyük şeref kazandıran bu evlilik aslında Çin lehine idi. Tai-ho Prensesi Uygur ülkesi için bir uğursuzluk timsâli olmuş, Çinlilerin politik tahrikleri Hatun yoluyla yürütülmüştü.

Kagan 824 de ölünce yerine kardeşi *Ho-sa (Hazar Tegin)*, *Ay Tengride Kut bulmuş Bilge Kagan* ünvanı ile tahta geçti. Bu Kagan devrindeki Çin kayıtlarına gelince, iki ülke arasında bol bol elçiler gelip gitmiş, Çin imparatoru sık sık Uygur elçileri şerefine ziyâfetler vermiş, at ticâreti karşılığında çok miktarda ipekli kumaşlar verilmişti. Bu devirde dikkatimizi çeken bir diğer hususta, Çinliler bir taraftan Uygurları zayıflatmak için türlü entrikalar çevirirken diğer taraftan Uygur atlarına karşılık gayet yüksek ücretler ödemeğe ve kıymetli hediyeler göndermeğe devam ediyorlardı.

Kagan 832 senesinde ödürüldü. Kaynaklardan bazıları yeğeni bazıları da nazırları tarafından öldürülmüş olduğunu kaydederler. Ycrine *Hu Tegin*, "*Ay Tengride Kut bulmuş Külüg Bilge Kagan*", ünvanı ile tahta geçti.

833 senesi Nisan ayında, Çin İmparatoru bir ferman çıkardı. Fermanın açık olarak öğrendiğimize göre; Çinliler dünyayı kendilerinin idare ettiğini iddia ediyorlardı. Çin İmparatorluğu en kudretli devlet bütün diğer devletler ona bağlı, yabancı hükümdarların hepsi Çin imparatoru tarafından tayin ediliyor gibi iddialar mevcuttu. Bundan başka bu ferman da Çin imparatoru, *Hu Tegin*'i çok fazla övmektedir. Onun için doğru sözlü, kudretli, kabiliyetli, samimi, zeki, cesur, tecrübeli, uzağı iyi gören sıfatlarını kullanmakta Uygur - Çin dostluğuna çok dikkat ettiğini söylemektedir. Bu satırlardan rahatlıkla anlaşıldığı gibi o sıralarda Uygur siyasi kudreti iyice zayıflamıştı.

839 senesinde *Hakan*'ın nazırları tahtı gasbetmek istediler. Bunu meydana çıkaran *Hu Tegin* onları öldürttü. O sırada seferde olan bir başka Uygur nazırı *Kürebir* buna çok sinirlenerek isyan etti. Neticede *Kagan* öldü. Kaynaklarımızın bazıları *Kürebir* tarafından öldürülmüş olduğunu bazıları da intihar ettiğini kaydetmektedirler.

UYGUR HAKANLIĞI (744-840)

Hu Tegin'in ölümü üzerine *Ho-sa Tegin* Kagan ilân edildi. Aksiliklerde birbirini kovaladı 839-840 kışı çok ağır geçti. Çoğu hayvancılığa dayanan Uygur ekonomisi sarsıldı. Nazırlar arasında da anlaşmazlıklar, hoşnutsuzluklar çıktı.

Hu Tegin'in ölümüne üzülen, *Kürebir*'e kızan Uygur generali *Kü-lüg Baga*, *Kırgız*'larla anlaşarak 100.000 süvarinin başında merkez'e hücum etti. *Ho-sa Tegin*'i ve *Kürebir*'i öldürdü. Hakanlık otağını yaktı. Kırgızlar tarihin en büyük katliamlarından birini yaptılar. Bu suretle *Moyen-Çor* ve *Kutlug Bilge Kagan* zamanında uğradıkları Uygur taruzlarının intikamını korkunç bir şekilde almış oldular (840).

KAN-CHOU UYGUR DEVLETİ (SARI UYGURLAR)

840 Kırgız yenilgisinden sonra Uygur kabileleri Hakan sülâlesi mensuplarının idaresinde dört tarafa göç ettiler.

Güneye giden Uygurlar Wu-chia (üge) Tegin'i Kagan seçtiler (841). 840 baskınında Kırgızların eline geçmiş olan T'ai-ho Prensesini kaçırdılar. Eski imparatorun kızı olan Prensesin Çinlilerin gözünde değeri çok büyüktü. Uygurlar bundan istifade etmek istediler. Fakat aralarında anlaşmazlık çıktı. Çinliler de sha-t'o'ların yardımı ile prensesi kaçırdılar. Bir türlü durumu düzeltemeyen Wu-chia Kagan 847 de Altaylarda öldürüldü.

Bundan sonra Uygur Tarihinin ikinci devresi başlamaktadır. Değişik bölgelere göç etmek zorunda kalan Uygurlar zamanla küçük şehir devletleri kurarak Orta-Asya İpek-yolu ticâretine hakim oldular. İşte onlardan biride Kan-chou Uygur devletidir.

Kan-chou Uygurları kuruldukları günden beri T'ang sülâlesi ile iyi geçinmişlerdi. Beş sülâle devri boyunca da bu dostluğu devam ettirmeğe çalıştılar. Çin imparator kızları ile Uygur Hakanları arasındaki evlenmelerle akrabalık münâsebeti de devam etmekteydi. Uygurlar, 10. asıra kadar merkezi Tun-huang'da bulunan Çinlilerin "Vazifeye koyuluş ordusu"na bağlı olarak hareket ediyorlardı. 905 yılında bu ordunun Çinli kumandanı Çin imparatorundan ayrılıp, Kua, sha, yi ve Hsi isimli 4 vilâyetten müteşekkül bir Otonom devlet kurmuştu. Bu devlet kaynaklarda "Batı Han'larının Altındağ krallığı" adıyla, hükümdarları ise "Beyazıar giymiş göğün oğulları" ünvanı ile kaydedilmektedir. Maniheistlerin giydiği beyaz elbise burada ünvana dönüşmüş olarak görünüyor. Bu krallık Uygurlara baskı yapıp bölge ticâretini ele geçirmeğe kalkınca, Uygurlar dayanamadı, 911 de Tegin'in kumandasındaki Uygur ordusu krallığın merkezi olan "Tun-huang"ı ele geçirdi.

909 ve 911 de Çin'e elçilik heyetleri gitti. Tun-huang zaferi Kan-chou Uygurlarının Çinliler nazarında itibarını artırdı.

924 de Jen-meı Kagan Çin'e elçi gönderdi. Çin imparatoru çok memnun oldu. Hediye olarak götürülen "yeşim taşı, amonyak tuzu, antilop boyunuzları, Pers brokarları, keçe kumaş, pamuklu kumaş, yeşil ve beyaz şap, bize bölgenin kıymetli ticâret mallarını göstermektedir.

Jen-meı Kagan'ın ne tahta çıkış tarihini ne de türkçe adını biliyoruz. Jen-meı'in çince bir ünvan olması ihtimâli daha kuvvetlidir.

924 de ölen Jen-meı'in yerine Tigin Kagan oldu. 925 de Çin'e bir elçilik heyeti gönderdi. 926 da öldü.

Onun yerine geçen A-to-yü (Aduğ) Çin'e sık sık elçiler göndermiştir. Çin kaynakları A-to-yü'nün ölümünden bahsetmezler. Fakat 17 Mart 928 tarihinden itibaren Kan-chou Hakanı olarak "Jen-yu" ismi görülür. Belki de bu iki isim aynı şahsa ait bulunuyordu. A-to-yü bir Türk isminin tescili, "Jen-yü" Çince bir ünvan olabilir.

Seleflerin çabukça birbirini takip etmeleri Kan-chou da 924-928 arasında çalkantılı bir durum olduğu fikrini veriyordu. Çin'e giden Uygur elçilerinin sayısı da artmıştı.

931-932 Tangutlar Uygur kervanlarını soymağa başladılar. Bu durum Uygurların da Çinlilerin de hoşuna gitmiyordu. Birlikte mücadele ettiler.

Jen-yu Kagan 933 de öldü. Yerine Jen-mei geçti. 934 de Çin'e giden elçilik heyetinde Sarı Uygurlar da Maniheizmin işaret iolarak 8 Mani rahibi vardı. Jen-mei Kagan'ın ismi 939 tarihine kadar 5 sülâle yıllıklarında görülmektedir. Ölüm tarihi verilmemiştir. Daha sonra başka Hakan ismi de geçmemektedir.

934-935 de Çin elçileri geldiler. Kervanların muhafazası için yeni tedbirler alındı.

Uygurlar 938 de Çindeki yeni hanedanla dostluğa devam maksadıyla zengin hediyelerle bir elçilik heyeti gönderdi. Yeşim taşı, ve at ticâreti herkes için önemli idi.

Çin'in kuzeybatısındaki küçük şehir devletleri ile daha yoğun ticâret yapabilmek için Çin imparatoru bölgeye Kao Chü-huei başkanlığında bir elçilik heyeti gönderdi. 938 de başlayan yolculuk 943 de tamamlanabilmiştir. Bu uzun seyahatın raporları bize bölgenin etnik, siyasî ve iktisadî durumu hakkında çok şey söylemektedir.

Türk kültürünün özellikleri, Hunlardan Gök-Türklere, Gök-Türklerden Uygurlara, Uygurlardan daha sonraki Türk Devletlerine geçerek günümüze kadar gelmiştir. Uygur siyasi tarihi özeti yaparken zaman zaman bu benzerliklere işaret ettik. Şimdi de bu örnekleri çoğaltmak istiyoruz.

938 de Sarı Uygur ülkesinden geçmiş olan elçi Kao Chü-huei'in kayıtlarına göre; Bozkır adetlerinin değişmediğini görüyoruz. Sarı Uygur Hakanının ordugahı da Ötüken de ki Uygur Hakanlığında olduğu gibi çadırlı bir kamp yeri idi. Şehrin güneyindeki dağlar Uygur sürülerine otlak vazifesi görüyordu. Bu dağlarda Gök-Türk Devletinde çok önemli bir rol oynamış olan Sha-t'o Türklerinden bazı kabileler yaşıyorlardı. Maniheizmin tesiriyle cengâverliklerini kaybeden Uygurlar içlerinde yaşayan muharip kabilelerle birlikte düşmanlarına karşı mücadele etmiştir.

Devlet içinde ticâret, ön plâna geçince devlet reislerinin de önemi azalıyordu. Çin kaynaklarında Uygur Hakanlarının adı geçmez olmuştu. Tesadüfen bulunan ağaç üzerindeki bir yazıttan bir iki isim öğreniyoruz.

Yazıtın bir kısmında Uygur hükümdarı olarak "Alp Arslan Kutlug Bilge Tengri Han" ünvanı görülüyor. Dikkatimizi çeken en büyük özellik Kagan ünvanı yerine artık Han ünvanının kullanılmağa başlamış olmasıdır. Karahanlı Devletinde bu ünvan Devlet adı olacak kadar kuvvetle kendini göstermiştir. Alp Arslan ünvanı ise bize Büyük Selçuklu hükümdarının adının menşei konusunda fikir vermektedir.

Hıtay (Liao) sülâlesi tarihçileri de Uygur hükümdarlarını Arslan Han olarak kaydetmişlerdir. Bu ünvanın hangi hükümdardan itibaren başladığını bilmiyoruz. Çünkü Uygurların bu devirleri hakkında fazla bilgi yoktur.

Bütün Asya kavimleri ile temas eden ve karşısındaki rakiplerinin kuvvetini ölçmesini iyi bilen "tüccar, âlim ve sanatkâr Uygurlar fatihlere yol gösteriyor ve bunun nimetlerinden bol bol istifade etmesini biliyorlardı". Misâl olarak, Uygur Prenslerinin Karahıtay sarayında bulunurlarken, Uygur Hocalarında gene aynı sarayda hükümdarın çocuklarını eğittiklerini gösterebiliriz. Uygurlar biraz sonrada Cengiz Devletini tanzime başlıyacaktırlar. (Sino-Turcica)

Sarı Uygurlar siyasi olarak 940 dan sonra Hıtay (Ki-tan, Liao)ların 1028 den sonra Tangutların, 1226 dan sonra Cengiz Devletinin Nüfuz sahası içinde idiler. Bugün hâlen kuzeybatı Çin'de yaşamaktadırlar.

KOA,CH'ANG (TURFAN) UYGURLARI

9. yüzyıl ortalarında Ötüken'deki büyük Uygur Hakanlığı'nın dağılmasından sonra Uygurlar'dan bir kısmı batıya göç ederek, bugünkü Doğu Türkistan bölgesine yerleştiler. Burada bir devlet kurdular. Bunlar hem Çin hem batı kaynaklarında oturdukları yer ismine ve hükümdar ünvanlarına göre adlandırılmışlardır. Bu sebeple aynı bölgede pek çok isim karşımıza çıkmaktadır.

856 da müstakil bir devlet olan bu Uygurlar'ın başında Mengli Kagan'ı ve kışlık başkent olarak Kao-Ch'ang (Ho-chou, Hsi-chou)'ı yazlık başkent olarak da Pei-ting (Beşbalık) görüyoruz.

Cengiz Han dönemine kadar Kao-Ch'ang şehri, önemini devam ettirmiştir. Cengiz Devleti ve Çağatay Ulusu zamanında şehrin adı Ho-chou olarak değişti. Uygurlar'ın Moğallar'a vassal olduğu dönemde Beşbalık şehrinin önem kazandığını görüyoruz. Uygurlar'ın başkenti olduğu sırada 1280 yılında Kubilay tarafından Beşbalık şehrinin sınır bölgesinde askeri bir koloni kurulmuş, 1283'de de Beşbalık'a bir vali tayin edilmiştir. Orta Asya'da Moğol hâkimiyeti son bulunca Beşbalık şehri unutulmuş, 1406'dan itibaren ismi kaynaklarda görülmeye başlayan Turfan şehri önem kazanmağa başlamıştır. Turfan bölgedeki Uygurlar'ın son adı olmuştur.

Uygurlar 1346'dan 1432'ye kadar Çağatay ulusu'nun hâkimiyetinde kalmışlardır. Çağataylılar'ın zayıfladığı dönemde Emil Hoca ve Sultan Ali tarafından idare edilmişlerdir.

Bu bölgedeki Uygurlar'ın kaynaklarımızda bazan şehir adlarına bazen de hükümdar ünvanlarına göre isimler olarak geçmekte olduklarını söylemiştik. Uygur Hükümdarları'nın son zamanlarda kullandıkları Arslan Han ve İdikut ünvanları sebebiyle bu bölgedeki Uygurlar, kaynaklar da Arslan Han Uygurlar'ı veya İdikut Uygurlar'ı diye de kaydedilmektedir. Türk tarihçileri arasında daha ziyade Turfan Uygurları adı kullanılmaktadır.

Kao-ch'ang Uygurları 1206 da Karahıtay Hükümdar'ı Yeh-lu-ta sih'ya tabi olmuşlardır. Cengiz zamanında onun ordusuna katılarak hizmet etmişlerdir. Cengiz Han, İdikut Barçuk'un hizmetlerinden çok memnun olduğu için ona kızını vermiş, kendisini oğul ilân etmiştir. İdikut Sülâlesi 1368'de son İdikut'un Ming Hanedanı'na teslim olmasıyla son bulmuştur.

Uygurlarla Çinliler arasında değişik tarihlerde elçiler gidip gelmiş ticaret yapılmıştır. 981-984 tarihleri arasında Çin'in resmi elçisi olarak Uygur'lar'a giden Wang Yen-te gördüklerini bir rapor halinde İmparator'una sunmuştur. Bu rapor bize Uygur için Türk tarihi hakkında çok kıymetli bilgiler vermektedir.

840'dan sonra kurulan Uygur devletlerinde büyük savaşlara pek raslamıyoruz. Uygurlar artık ticaret, ilim ve sanatı tercih ediyorlardı. Önceleri askeri güç ile hakim olduğu dünya siyasetine daha sonra tüccarları ve ilim adamları vasıtasıyla hakim oldu. Uygur tüccarları Orta Asya'da serbestçe dolaşırken, ilim adamları Vezirlik ve Veliaht Prenslere hocalık yapıyorlardı. Böylece Uygur Kültürü her tarafa yayılarak günümüze kadar gelmişlerdir. Bulunan Uygur Vesikaları çok değerli kaynaklardır. Sayın Özkan İzgi ve Osman S.Sertkaya bu vesikalar üzerinde çok çalışmışlardır. Bu kültür hazineleri onların yazıları ve konuşmaları ile size anlatılacaktır.

Uygurlar'ın bu günkü durumu hakkında da Sayın Erkin Alptekin tarafından bilgi verilecektir.

DOĞU TÜRKİSTAN VAKFI

Millet Caddesi No.26/3 Aksaray, İstanbul

Telefon: 524 41 21

I. MİLLETLERARASI
DOĞU TÜRKİSTAN KÜLTÜR ve TARİH SEMİNERİ
(6-8 Nisan 1988)
Atatürk Kültür Merkezi, Taksim
İstanbul.

DOĞU TÜRKİSTAN'DA BUGÜNKÜ ÇİN İDARESİ

SUNAN
ERKİN ALPTEKİN

DOĞU TÜRKİSTAN'DA BUGÜNKÜ ÇİN İDARESİ
(ERKİN ALPTEKİN)

Mao'nun ölümünden sonra iktidarı ellerine alan Çin yöneticilerinin tanıdığı oldukları serbestlik herhalde Doğu Türkistan Türklerini tatmin etmemiş olacak ki, 1979 yılından buyana Doğu Türkistan'ın çeşitli şehirlerinde silahlı ayaklanmalar patlak vermektedir, kargaşalıklar çıkmakta ve sık sık sokak gösterileri tertip edilmektedir⁽¹⁾.

12, 23 ve 26 Aralık 1985 tarihinde binlerce Doğu Türkistanlı Türk talebe, Hoten, Kaşgar, Ürümci, Pekin ve Şanghay gibi şehirlerde sokak gösterileri tertip ederek, Doğu Türkistan Türklerine öz yönetim hakkının verilmesini, Pekin tarafından atanan Çinli yöneticilerin yerine Türk yöneticilerinin seçilebilmesi için demokratik seçim hakkının tanınmasını, Doğu Türkistan Türklerinin sömürülmesinin önlenmesini için ekonomik sahada muhtariyet verilmesini, Doğu Türkistan Türklerine karşı uygulanmaya başlanan mecburi doğum kontrolunun kaldırılmasını, Doğu Türkistanlı Türk öğrencilere ülke içinde ve dış ülkelerde daha iyi eğitim görme imkanlarının sağlanmasını, suç işleyen Çinlilerin cezalarını Doğu Türkistan'daki çalışma kamplarında tamamlama işleminin derhal durdurulmasını, Doğu Türkistan'a Çin göçmen akınının durdurulmasını ve Doğu Türkistan'da yapılmakta olan Atom denemelerinin yasaklanmasını istemişlerdir⁽¹²⁾.

Çin yöneticileri, Türk talebelerin yapmış olduğu hak taleplerini yerine getireceğine, şimdi onları çil yavrusu gibi memleketin dört köşesine dağıtarak, geldikleri köy, nahiye ve şehir sınırlarının dışına çıkmalarına izin vermemekte, halkla temasları önlemekte ve mektupları sansüre tabi tutmaktadır.

Aslında Doğu Türkistanlı Türk talebeler bu taleplerinde haklıdırlar. Çünkü, Türkler hâlâ Doğu Türkistan nüfusunun % 60'ını teşkil etmekteyseler de ülkenin kaderini elinde tutan yöneticilerin % 90'ı Çinlidir. Mesela, Doğu Türkistan Parti Komitesinin Başkanı "Son Hanliang" adlı bir Çinlidir. Politbüro'nun 15 üyesinden sadece 3'ü Uygur Türkleri, 1'ini Kazak Türkleri, 1'i de Moğollardan oluşmaktadır. Geriye kalan 10 üyeyi Çinliler teşkil etmektedir. Merkez Komitesinin üye sayısı 56'dır. Bunların 13'ü Uygur Türkleri, 4'ü Kazak Türkleri 2'si Kırgız Türkleri

2'ni Moğollar, 2'ni Çinli Müslümanlar ve geriye kalan 33'nü ise Çinliler oluşturmaktadır⁽³⁾. Mahalli hükümetteki 9 Bakanlığın 5'ni Çinliler işgal etmektedirler⁽⁴⁾. Doğu Türkistan mahalli Halk Vekiller Kurultayı Daimi Komitesininin 16 üyesininin 9'unu Çinliler oluşturmaktadır⁽⁵⁾. Doğu Türkistan Türkleri, nüfus itibariyle bugün Çin Halk Cumhuriyetinde üçüncü durumdadırlar. Buna rağmen, Çin'in kaderini elinde tutan Çin Komünist Partisi Politbürosunda, Politbüro Daimi Komitesinde ve Merkez Komite Sekreterliğinde bir tek üyesi yoktur.

Çin yöneticileri, sırf istatistikî maksatlar ve Çinli olmayan milletlere eşit hak vermiş gözükme için Doğu Türkistan Türklerine bazı makamlar vermek zorunda kalmıştır. Ama bu önemli makamlara getirilen Türklerin hiç bir selahiyeti yoktur⁽⁶⁾. Eğer bir Türk lider, kendi milleti lehine bazı taleplerde bulunmuş, kararlar almış ve alınan bu kararlar da Çinlilerin menfaatine ters düşmüşse, bu lider derhal görevinden alınarak, "Terfian" Pekin'e sürgüne gönderilmektedir. Bu siyasetin kurbanı olan son Türk lideri, Doğu Türkistan Mahalli Hükümetinin eski Reisi İsmail Ahmet'tir. İsmail Ahmet, 1979 yılından beri Doğu Türkistan Türklerine gerçek anlamda Öz Yönetim hakkının tanınmasını, Doğu Türkistan'a daha fazla Çinli getirme işleminin durdurulmasını ve Doğu Türkistan Türklerine kendi ülkesinde elde edilmekte olan zenginliklerden daha fazla yararlandırılmasını talep etmekteydi. Onun bu ısrarlı talepleri Doğu Türkistan'da Türk ve Çinli yöneticiler arasında anlaşmazlıkların çıkmasına yol açmıştı. Bu anlaşmazlıkların büyümesi üzerine 1981 yılında Çin'in kudretli adamı Deng Xiaoping bizzat Doğu Türkistan'a gidip uzlaştırıcı rolü oynamak zorunda kalmıştı. Fakat İsmail Ahmet'in bu taleplerinden vazgeçmemesi üzerine Çin yöneticileri, onu görevinden alarak "Terfian" Pekin'e sürmüşlerdir. Azınlık Milletler Bakanı olarak atanan İsmail Ahmet, Pekin'de görüştüğü bazı Doğu Türkistanlılara çekinmeden hiç bir selahiyeti olmadığını ifade etmiştir. İsmail Ahmet'in yerine atanan Tömür Davamet ise koyu bir Çinci olarak bilinmektedir. Nitekim Tömür Davamet'in mahalli hükümet reisliğine atanmasına karşı olan Doğu Türkistan Türkleri, hissiyatlarını şu mısralarla dile getirmişlerdir:

Kulhuvallahu Ahat Allahu Samet
Pekin'e gitti İsmail Ahmet
Reisliğe atandı Tömür Davamet
Geri kalan işler Allaha emanet.

Çin Komünist Partisi'nin eski Genel Sekreteri Hu Yaobang, 1986 yılında Ürümqi'de yapmış olduğu bir konuşmasında, Çin'de sadece Milletler Birliği'ne gerekli önemi veren Doğu Türkistanlıların yükseltilmesi gerektiğini vurgulamıştı. Çinliler, Milletler Birliği sözünden sadece Çinlilere körü körüne itaat eden kimseleri kastetmektedirler.

Keza, Doğu Türkistan'da hakim, savcı ve polis müdürü olarak görevlendirilen Türklerin de hiç bir selahiyeti yoktur. Türk asıllı hakim, savcı ve polis müdürleri, milliyetçilikle damgılanmak korkusundan, suçu sabit olan bir Çinliye ceza verememektedir.

Yardımcısı daima Çinli olan bir kuruluşun Türk asıllı sorumlusu, yardımcısı olmadan yabancı uyruklu herhangi bir kimseyle görüşmemekte, onların izni olmadan hiç bir karar alamamakta ve alınan kararı da tatbik edememektedir⁽⁷⁾.

Bunun gibi durumlar, şimdiki Çin yöneticilerinin, halefleri gibi "Makam versek de selahiyet vermeyelim" siyasetini Doğu Türkistan'da hâlâ fiilen devam ettirmekte olduklarının bariz delilleridir.

Çin yöneticileri, Doğu Türkistan Türklerinin ekonomik durumunun düzeltilmiş olduğunu ileri sürmektedirler. Çinli yöneticiler, Çin'in ham madde zenginliğinin % 85'nin Doğu Türkistan'dan elde edilmekte olduğunu itiraf etmektedirler. Buna rağmen, Türkler çok ağır ekonomik şartlar altında yaşamaktadırlar. Doğu Türkistan'da kış ortasında ayakkabısı olmayan, üstü başı pejmürde ve yatacak yeri olmadığı için sokak ortasında koyun postuna sarılıp yatıp kalkan Türklere rastlamak mümkündür⁽⁸⁾.

Doğu Türkistan Türklerinin ekonomik durumunun hâlâ asgari geçim şartlarının altında olmasının başlıca sebebi, Çinlilerin tabii zenginlikleri devamlı olarak Çin'e taşıması ve Doğu Türkistan'daki petrol, uranyum, altın, gümüş gibi kaynakları bizzat kendi kontrolü altında bulundurup, bu tabii zenginliklerden

elde edilen kazançtan Doğu Türkistan Türklerini yararlandırmamasıdır.

Bugün Doğu Türkistan'da yalnız Karamay bölgesinde yılda 5 Milyon Ton ham petrol elde edilmektedir. Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerinde elde edilmekte olan petrolün miktarı bu rakama dahil değildir. Çinliler, Doğu Türkistan'da elde edilmekte olan bu petrolün gelirinden Doğu Türkistan Türklerine beş kuruş dahi vermemektedir.

Çinliler, son yıllarda Doğu Türkistan'da yetiştirilen at, katır ve eşek gibi hayvanları da Çin'e taşımaya başlamışlardır.

Çinli yöneticiler, hayat şartlarını biraz düzeltebilmeleri için Doğu Türkistan Türkleri'ne serbest ticaret yapma hakkı tanımış olduklarını ileri sürmektedirler. Ama Doğu Türkistan Türkleri, bu serbest ticaret yapma hakkını, kendilerinde daimi bir iş yeri açmamak için, Çinliler tarafından kullanılan bir taktik olarak telakki etmektedirler (9). Çünkü ticaretle meşgul olan bir Türk otomatikman işsizlik kategorisinden çıkarılmaktadır.

Doğu Türkistan mevcut iş yerlerinde çalışanların çoğunluğunu Çinliler oluşturmaktadır. Mesela, Ürünci civarındaki 200.000 endüstri işçisinin % 90'nı Çinliler teşkil etmektedir (10). Yine Ürünci civarındaki bir traktör fabrikasında çalışmakta olan 2100 işçinin sadece 13'ünü Türkler teşkil etmektedir (11). Ürünci'deki tekstil fabrikasında çalışmakta olan işçilerin % 99'unu yine Çinliler oluşturmaktadır (12). Kaşgar'daki dokuma fabrikasında çalışmakta olan 12.000 insanın sadece 800'ünü Türkler teşkil etmektedir. (13). 1986 yılında Güney Doğu Türkistan'daki Poskam şehrinde açılan petro-kimya fabrikasında çalışmakta olan 2200 işçinin tamamı Çinlidir (14).

Bunun gibi, Doğu Türkistan'daki bütün işyerlerinde çalışanların çoğunluğunu Çinliler teşkil etmektedir. Bu yüzden Türkler arasındaki işsizlik oranı Çinlilere nisbeten çok yüksektir.

Çin yöneticileri, toprağın kollektiflerin elinden alınarak çiftçilerin kendi mesuliyetine verilmesi, kota belirleme işleminin kaldırılması ve çiftçilerinden alınmakta olan verginin

düşürülmesinden sonra Doğu Türkistan Türk çiftçilerinin durumunun eskisine kıyasla bir hayli düzelmiş olduğunu iddia etmektedirler.

Doğu Türkistan Türklerinin % 85'i çiftçidir. Eğer bu yeni uygulama ile bazı çiftçilerin ekonomik durumu eskisine kıyasla biraz düzelmişse de, çoğunluğun durumu içler acısıdır.

Şöyleki, yeni uygulama ile Doğu Türkistan'daki Türk çiftçilere, yerine göre fert başına 1 ila 10 Mu yer dağıtılmıştır. 1 Mu yer 667 metre kare etmektedir. Bir Mu yerden azami 250 Kg buğday elde edilmektedir. 100 Kg. buğdayın serbest piyasadaki fiyatı 40 Yuan'dır. 250 Kg. buğdaydan ise takriben 10 Yuan gelir sağlanmaktadır. Çiftçi bir Mu yer için 65 Yuan masraf etmektedir. 1 Mu yerden elde ettiği net kazanç ise 35 Yuan'dır. 1 Mu yerden 35 Yuan kazanırsa 10 Mu yerden 350 Yuan net kazanç elde eder. Eğer bir ailede 5 kişi varsa, çiftçinin kazandığı bu 350 Yuanla bu ailenin geçinmesi mümkün değildir. Çünkü, ortalama buğday ihtiyacı 750 Kg'dır. 750 Kg buğdayın fiyatı ise 300 Yuan eder. Bu durumda, çiftçinin yılda, kazandığı 350 Yuan'dan geriye sadece 50 Yuan para kalır. Doğu Türkistan'da 5 kişilik bir ailenin yıllık ortalama yağ ihtiyacı 200 Yuan'dır. Bunun daha eti, sebzesi, meyvesi, giyimi ve kuşamı var. Doğu Türkistan'ın Hoten, Yarkent, Kaşgar, Turfan ve İli gibi şehirlerinde yaşamakta olan çiftçilerle yapılan görüşmeler sonucu elde edilen bu hesaba göre, Çinlilerin bu yeni uygulaması, çiftçilerin çoğuna hiç bir fayda sağlamamıştır. Aksine güney doğu Türkistan'da yer yer açlık hüküm sürmekte olduğu, Hoten civarında yaşamakta olan 1700 Türk çiftçisinin başını sokacak evi dahi olmadığı, bunların Taklamakan çölünün kumlarına gömülüp yatıp kalktığı, geçen yıl bu yöreye gönderilen Doğu Türkistan Halkla İlişkiler Dairesi yetkilileri tarafından da bizzat tesbit edilerek mahalli hükümet reisi Tömür Davamet'e de duyurulmuştur. Ama bütün yetkilileri elinde bulunduran Çinliler şimdiye kadar hiç bir tedbir alma yoluna gitmemiştir.

Bugün Doğu Türkistan'da doğup büyüyen Türk çocukların % 80'i gerekli olan temel gıdalarını alamamaktadırlar.

Çin yöneticileri, Çin'in çeşitli eyaletlerinde yer yer hüküm sürmekte olan açlığı önleyebilmek için son yıllarda dış ülkelerde gittikçe daha fazla gıda maddesi ithal etmek zorunda kalmış-

lardır. Mesela 1986 yılında dış ülkelerden takriben 8 milyon ton zahire ithal edilmişken, bu rakam 1987 de 14 küsur milyon tona ulaşmıştır (15). Ama, bu ithal zahireden Doğu Türkistan Türkleri yararlanamamaktadırlar.

Doğu Türkistan çiftçilerinin belini büken diğer bir olay ise Türklerin "Haşer" olarak adlandırdıkları ü retsiz mecburi hizmettir. Buna göre, Doğu Türkistanlı her Türk yılda 1 ila 1,5 ayını komünist partinin kendisine vermiş olduğu mecburi bir işi ücret almadan yerine getirmek zorundadır. Ama Çinliler, kanunda belirlenen müddete aykırı olarak, başta çiftçiler olmak üzere Doğu Türkistan Türklerini yılda 5-6 ay arasında ücret ödemedi mecburi işlerde çalıştırmaktadırlar. Zamanının çoğunu adeta bir esir gibi çalışmakla geçiren Doğu Türkistanlı Türk çiftçiler, tarlasında çalışacak zaman bulamamaktadırlar.

Bu yeni uygulama ile, ne kadar üretirse o kadar kazanacağı-^{da} nı hesaplayan Türk çiftçileri, Doğu Türkistan eğitim mecburiyetinin de olmamasından faydalanarak, çocuklarını okula gönderme yerine, tarlalarda çalıştırmaya başlamışlardır. Okul müdürleri, öğretmenleri okula gelmeyen talebelerini aramaya göndermektedir. Çiftçiler de öğretmenlerden çocukları mezun olduktan sonra iş bulma garantisi istemektedir. Öğretmenler bu garantiyi veremedikleri için çiftçi de çocuğunu okula göndermemektedir. Öğretmenlerin, okula gelmeyen talebe peşinde koşmaları dolayısıyla sınıflar öğretmensiz kalmaktadır. Halihazırda, 40 kişilik sınıflar yarı yarıya boşalmıştır. Eğer, Doğu Türkistan'daki Türk nüfusunun % 85'nin çiftçi olduğu gözönünde bulundurulacak olursa, önümüzdeki yıllarda Doğu Türkistan'da eğitimsiz kalacak gençlerin sayısı da bir hayli yüksek olacaktır.

Çin yöneticileri, Doğu Türkistan Türklerine kültürel serbesti verdiklerini ifade etmektedirler. Fakat Doğu Türkistan'daki neşriyatın sadece % 16'sı Türk lehcelindedir (16). Bu % 16 yı teşkil eden Türk lehcelerindeki neşriyat da Çin Komünist Partisinin sıkı denetimi altında olup, sadece propaganda maksatları için hizmet etmektedir. Eğer kazara bir Türk aydını, milli konularda bir yazı yazacak olursa, derhal "Milliyetçilik yapmak", "Çin'deki Milletler Dostluğunu Bozmak" ve "Kültürel De-jenerasyona" kapılmakla suçlanarak ağır cezalara çarptırılmakta ve

bu yazıyı basan derginin yayınlanması da derhal yasaklanmaktadır. Bu yüzden Yarkent şehrinde yayınlanmakta olan bir edebi dergi geçen yıl kapatılmıştır. Bu yüzden, pek çok Türk aydını, yıllarca çekmiş olduğu maddi ve manevi sıkıntılardan kurtulabilmek için, her satırına iki Yuan kalem hakkı alarak Çin Komünist Partisinin siyasetine uygun yazı yazıp geçinme yolunu seçmiştir.

Bu kültürel serbesti çerçevesinde, Doğu Türkistan Türklerine zorla kabul ettirilen Çin fonetiğine uygun olarak hazırlanan Latin alfabesi yürürlükten kaldırılarak, yerine Arap alfabesinin tekrar ihdas edilmesi, son 20 yıldan beri Latin alfabesiyle eğitim gören yüzbinlerce Türk'ü son derece zor durumda bırakmıştır. Bunlar şimdi Arap alfabesiyle basılan gazete, dergi ve kitapları okuyamamaktadırlar. Dolayısıyla Çince yayınlara itibar etmemektedirler. Arap alfabesini öğretmek için açılan kurslar da ihtiyaca cevap verememektedir. Bunun bir neticesi olarak bir diğerinin yazısını okuyamayan, ancak Çince yazışma ile anlaşabilen aile içi fertler türemektedir.

Çin yöneticileri eğitime önem verdiklerini ileri sürmektedirler, fakat Doğu Türkistan'da Türkler arasında okuma yazma bilmeyenlerin sayısının % 75-80 arasında olduğu tahmin edilmektedir (17).

Türk çocukların okullardaki yüzdesi, halkın nüfus yüzdesi ile orantılı değildir. Türkler Doğu Türkistan nüfusunun % 60 nı teşkil etmelerine rağmen, ilkokullardaki oranı % 52 ve ortaokullardaki ise % 32.5'dir (18). Bu oran yüksek okullarda % 53 tür.

Her yıl binlerce Çinli talebe dış ülkelere tahsil için yollanır. 1985 yılında yurtdışına yollanan Çinli talebelerin sayısı 20 bindir. Bunların sadece % 20'sini Çinli olmayan talebeler teşkil etmiştir (19).

Doğu Türkistan'ın ücra köşelerinde okumak için büyük şehirlere gelen talebeler, talebe yurtları olmadığı için yatıp kalacak yer bulamamakta, bulanlar da çok fakir oldukları için kirasını ödeyememektedirler.

Yüksek eğitimdeki öğretmenlerin ancak % 26'sı Türktür⁽²⁰⁾. Gerisini tamamen Çinliler teşkil etmektedirler. Öğretmenlerin çoğunluğunu Çinliler teşkil ettiği için, yüksek eğitimdeki derslerin çoğu da Çince'dir. Dolayısıyla yüksek okullara girmek isteyen Türk talebelerin çok iyi Çince bilmesi gerekmektedir. Eğitim, Türk lehcelerinde olan okullardan mezun olup, yüksek okullara kaydolmak isteyen Türk talebelerin Çincesi iyi olmadığı için giriş imtihanlarını kazanamamaktadırlar. Çocuklarına daha iyi bir eğitim vermek isteyen ebeveynler, bu yüzden çocuklarını küçük yaştan itibaren Çince eğitim yapan okullara vermektedirler. Çince eğitim yapan okullardan çıkan Türk talebeler, kendi ana dilini doğru dürüst konuşamamakta, konuşsa bile meramını anlatamamakta, meramını anlatabilmek için devamlı Çince kelimelere müracaat etmekte, örf-adetlerini unutmakta, ekseriya bir Çinli gibi davranmakta ve dolayısıyla Türklerin tepkisine yol açmaktadır.

Alınan son bilgilere göre, Çinli yöneticiler, Doğu Türkistan Türklerinin "Kültür seviyelerini yükseltmek" bahanesiyle Türk lehcelerinde eğitim yapmakta olan okullarda 5. sınıftan itibaren bütün dersleri Çince yapmaya karar vermişlerdir. Buna sebep olarak da yüksek okullarda eğitimin yüzde 75'nin Çince olduğunu, yüksek okullara kaydolmak isteyen Türk talebelerinin Çincesinin yeterli olmadığını, dolayısıyla giriş imtihanlarında başarılı olamadıklarını göstermişlerdir.

Çin yöneticiler, Çince eğitim yapan okulları Türk lehcelerinde eğitim yapan okullardan çok daha cazip hale getirmişlerdir. Mesela, Çince eğitim yapan okullarda İngilizce, Japonca ve Rusça gibi yabancı diller okutulduğu halde, Türk lehcelerinde eğitim yapan okullarda yabancı dil okutulmasına izin verilmemektedir. Ayrıca, Türk lehcelerinde eğitim yapan okullarda ikmale kalan talebelere ikinci şans tanınmayıp derhal okuldan uzaklaştırılmaktadır. Türk lehcelerinde eğitim yapan okulların durumu da son derece perişandır. Öğretmenlerin kültür seviyeleri de çok düşüktür. Çince eğitim yapan okullarda çeşitli konular için laboratuvarlar olduğu halde, Türk lehcelerinde eğitim yapan okullarda bu tür şeyler yoktur.

Türkçe eğitim yapan şehirlerdeki okullarda öğretmen sıkıntısı var. Köy okullarında ise öğretmen fazlalığı var. Köylerden

Köylerden kendi arzularıyla şehirlere gelip öğretmenlik yapmak isteyen öğretmenlere şehir nüfusuna geçme izni verilmemektedir. Şehir nüfusuna geçemeyen öğretmenler hükümetin ucuz gıda maddeleri satan mağazalarından faydalanamamaktadırlar. Bu yüzden bütün ihtiyaçlarını serbest piyasadan temin etmek zorundadır. Aylıkları çok düşük olduğu için geçinememekte ve bu yüzden tekrar köye dönmek mecburiyetinde bırakılmaktadır.

Çin yöneticileri, 1979 yılından itibaren Doğu Türkistan'da 14 bin caminin ibadete açılmış olduğunu, 15 bin din görevlisinin yetiştirildiğini ve 150 bin nüsha Kur'anı Kerim basıldığını ifade ederek, Doğu Türkistan Türklerine dini özgürlük tanımış olduklarını ileri sürmektedirler. Aslında Çin yöneticilerinin Doğu Türkistan Türklerine tanımış olduğu dini serbesti İslam aleminin gözünü boyamaktan başka bir şey değildir. Bunun en açık delilini Çinlilerin din siyasetinde görmek mümkündür. Çin Komünist Partisi Merkez Komitesi Mart 1982 tarihinde ülke çapındaki parti komitelerine göndermiş olduğu "sosyalist dönemde dini problemlerle ilgili ana tutumumuz" adlı gizli tamiminde özetle şunları ifade etmektedir:

"İnsanlık tarihinde din sonunda yok olacaktır... Çin'deki bütün dini teşkilatlar önce parti ve hükümetin liderliğine boyun eğecektir... Dini okulların esas gayesi parti yönetimini ve sosyalist sistemi destekleyen profesyonel din görevlileri yetiştirmektir... Bu din görevlileri partinin din politikasına sadık olmak zorundadır... Din kuruluşlarımızın esas gayesi ülkemizin siyasi tesirini yaymada önemli roller oynamaktır" (21).

1 Eylül 1986 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri'nin Indianapolis şehrinde tertip edilen Kuzey Amerika İslam Cemiyetinin 5. kurultayına katılan Çin Halk Cumhuriyeti İslam Cemiyeti üyesi Ali Jing Jiang Amerika'nın hür Avrupa ve Hürriyet radyosu muhabiriyle yapmış olduğu görüşmesinde özetle şunları belirtmiştir:

"Çin'de 18 yaşından küçüklere dini eğitim gerek evde ve gerekse okulda kanunen yasaktır. İslam ülkelerinin baskısı neticesinde bazı dini okullar açılmışsa da burada islamiyetten çok Marksizm, Leninizm ve Mao fikirleri okutulmaktadır. Bu din

okullarında görevli öğretmenlerin hepsi komünist ve ateisttir. Gençler dini bilgiden mahrum olarak büyümektedirler. Diğer okullarda din sanki utanılması gereken veya Çin halkının alt tabakalarındaki insanlar tarafından benimsenmiş iptidai bir inanmış gibi öğretilmektedir. Bu durum gençleri dini inançtan hızla uzaklaştırmaya başlamıştır. Üzefle ifade etmek isterim ki, bu yüzden iki oğlum da İslamiyetten tamamen uzaklaştı. Hükümet Müslümanların faaliyetlerini çok sıkı kontrol etmektedir. Çin'deki İslam cemiyetlerinde görev yapanların ekserisi komünisttir. İslam cemiyetlerinin "Çin Müslümanları" adında tek bir yayın organı vardır. Bütün sorumlu yazarları komünist olan bu dergide İslamiyetle ilgili tek bir kelime yoktur. Komünistler, İslamiyeti İslam ülkeleriyle olan ilişkisini geliştirebilmek için bir araç olarak kullanmaktadırlar"⁽²²⁾.

Çin yöneticileri 1986 yılından itibaren de "Halk rahatsız oluyor" bahanesiyle mikrofondaki ezan okumasının tamamen yasaklamıştır. Aslında "Halk" sözünden Çinlileri kastetmektedirler. Müslüman olan Doğu Türkistan Türklerinin mikrofondaki ezan sesinden rahatsızlık duyması mümkün değildir. Doğu Türkistan Türkleri alınan bu karara karşı ise de, korktuğu için sesini çıkaramamaktadır. Camiler ibadete açılmış ama, yetişkin din adamları yok. Devletten maaş alan bir kısım din adamları camilerde açıktan açık Çinlilerin "Agabey Millet" olduğunun propagandasını yapmaktadır. Camiler son derece bakımsız. Temizlik işlerine bakan adam yok. Adam bulsa ödeyecek parası yok. Çin yöneticileri, son zamanlarda Doğu Türkistan'daki müslümanlar arasına nifak sokmak için şimdi Taşkorgan bölgesindeki İsmailiye, Yarkent şehri ve etrafındaki şiiilerle sünniler'i birbirine karşı kışkırtmaya başlamıştır.

Bundan 4 yıl öncesine kadar Doğu Türkistan Türklerine karşı doğum kontrolü uygulanmıyordu. Fakat 1984 yılından itibaren Çin yöneticileri "Azınlık milletlerin nüfus artışında devamlılık sağlamak", "nesil kalitesini yükseltmek" ve "ekonomik eşitsizlikleri ortadan kaldırmak" gibi bahanelerle, Doğu Türkistan Türklerine karşı mecburi doğum kontrolü siyaseti uygulamaya başlamıştır (23).

okullarında görevli öğretmenlerin hepsi komünist ve ateisttir. Gençler dini bilgiden mahrum olarak büyümektedirler. Diğer okullarda din sanki utanılması gereken veya Çin halkının alt tabakalarındaki insanlar tarafından benimsenmiş iptidai bir inanmış gibi öğretilmektedir. Bu durum gençleri dini inançtan hızla uzaklaştırmaya başlamıştır. Üzle ifade etmek isterim ki, bu yüzden iki oğlum da İslamiyetten tamamen uzaklaştı. Hükümet Müslümanların faaliyetlerini çok sıkı kontrol etmektedir. Çin'deki İslam cemiyetlerinde görev yapanların ekserisi komünisttir. İslam cemiyetlerinin "Çin Müslümanları" adında tek bir yayın organı vardır. Bütün sorumlu yazarları komünist olan bu dergide İslamiyetle ilgili tek bir kelime yoktur. Komünistler, İslamiyeti islam ülkeleriyle olan ilişkisini geliştirebilmek için bir araç olarak kullanmaktadırlar"⁽²²⁾.

Çin yöneticileri 1986 yılından itibaren de "Halk rahatsız oluyor" bahanesiyle mikrofonda ezan okumasının tamamen yasaklamıştır. Aslında "Halk" sözünden Çinlileri kastetmektedirler. Müslüman olan Doğu Türkistan Türklerinin mikrofondaki ezan sesinden rahatsızlık duyması mümkün değildir. Doğu Türkistan Türkleri alınan bu karara karşı ise de, korktuğu için sesini çıkaramamaktadır. Camiler ibadete açılmış ama, yetişkin din adamları yok. Devletten maaş alan bir kısım din adamları camilerde açıktan açık Çinlilerin "Agabey Millet" olduğunun propagandasını yapmaktadır. Camiler son derece bakımsız. Temizlik işlerine bakan adam yok. Adam bulsa ödeyecek parası yok. Çin yöneticileri, son zamanlarda Doğu Türkistan'daki müslümanlar arasına nifak sokmak için şimdi Taşkorgan bölgesindeki İsmailiye, Yarkent şehri ve etrafındaki şiiilerle sünniler'i birbirine karşı kışkırtmaya başlamıştır.

Bundan 4 yıl öncesine kadar Doğu Türkistan Türklerine karşı doğum kontrolü uygulanmıyordu. Fakat 1984 yılından itibaren Çin yöneticileri "Azınlık milletlerin nüfus artışında devamlılık sağlamak", "nesil kalitesini yükseltmek" ve "ekonomik eşitsizlikleri ortadan kaldırmak" gibi bahanelerle, Doğu Türkistan Türklerine karşı mecburi doğum kontrolü siyaseti uygulamaya başlamıştır (23).

Doğu Türkistan Türklerini eritmeyi hızlandırabilmek maksadı ile Çin yöneticileri, eski bir Çin siyaseti olan Çinlilerle Türkler arasındaki evlenmeleri bütün gücüyle teşvik etmektedir. (24) Çinli bir kızla evlenen bir Türk erkeğine derhal 400 Dolar para yardımı yapılmaktadır. Köylerde çalışmakta olan şehirli Türk gençlerine, Çinli kızlarla evlendikleri takdirde kendilerine şehirde iş temin edileceği ve ayrıca 1000 Dolar para hediye edileceği vaad edilmektedir. Bu karışık evlenmelerden doğan çocuklar anneleri tarafından bir Çinli gibi yetiştirilmekte, Çin okullarına gönderilmekte ve nüfus kayıtlarına da etnik Çinli olarak geçirilmektedir. Doğu Türkistan Türkleri Çinlilerle evlenen soydaşlarından nefret etmektedirler. Onlarla hiç bir surette ilişki kurmamakta, onları aralarına almamakta ve tecrit etmektedirler. Bu ve bunun gibi psikolojik baskılara dayanamayıp Çinli eşlerinden ayrılmak isteyen Türk erkeklerine çok ağır şartlar konmuştur. Bunların başında nafaka gelmektedir. Boşanmak isteyen bir Türk erkeği Çinli karısına 2000 Dolar nafaka ödemek zorundadır. Orta halli bir Türk erkeği bu nafakayı hiç bir zaman ödeyemez. Bu yüzden bunalıma sürüklenip intihar etmekte olan Türk erkeklerinin sayısı da bir hayli artmıştır.

Çin yöneticileri, Doğu Türkistan'ı bir esir kampına çevirmek için başlatmış olduğu kampanyayı bütün şiddetiyle devam ettirmektedir. Bugün Doğu Türkistan'da 19 ıslah kampı vardır. Bu ıslah kamplarındaki mahkumların sayılarının 500 binden fazla olduğu tahmin edilmektedir (25). Çin'de mahkumiyet cezasına çarptırılan ağır suçluların çoğunluğu, cezalarını çekmek için Doğu Türkistan'daki bu ıslah kamplarına gönderilmektedir. Doğu Türkistan'daki bu ıslah kamplarına son 3 yılda gönderilen mahkumların sayıları ise 37 bindir (26). Doğu Türkistan'da mahkumiyet cezalarını tamamlayan bu suçlulara, bilahare geldikleri yerlere dönme izni verilmemektedir. Onlar "Bintuan" yani "İslah edilmiş çiftçi" adı altında Doğu Türkistan'a yerleştirilmektedirler. Bu mahkumlara ailelerini yanlarına aldırma izni de verilmektedir. Doğu Türkistan'a yalnız bu usulle yerleştirilen 1 milyondan fazla "ıslah edilmiş çiftçi" olduğu belirtilmektedir.

1949 yılında önce Doğu Türkistan'da ancak 300 bin kadar Çinli vardı. Çin'in resmi istatistiklerine göre şimdi bu sayı 6 milyonu çoktan geçmiştir. Doğu Türkistan Türkleri ise bu sayının daha yüksek olduğunu ileri sürmektedirler. Her yıl takriben 200.000 Çinli Doğu Türkistan'a yerleştirilmektedir⁽²⁷⁾. Çin yöneticileri "mahrumiyet parası" vererek Çinlilerin Doğu Türkistan'a yerleşmelerini teşvik etmektedir⁽²⁸⁾. Çin yöneticileri, 1986 yılında Doğu Türkistan'ı ziyaret eden bir batılı ilim adamına Doğu Türkistan'a gelmekte olan Çinlilerin sayısını üç misline çıkarmak zorunda olduklarını açıkca ifade etmişlerdir. Çin yöneticileri, Doğu Türkistan'a gidip yerleşmek isteyen Çinlilere kiralık kat verileceğini vadetmektedir. Çin'de kiralık kat sırası bekleyenlerin sayısı pek çok olduğu için, Çinliler Doğu Türkistan'a gidip yerleşmek isteyen Çinlilere Çin'de aldığı ücretten daha fazla aylık ödenmektedir. Mesela Çin'de 60 Yuan aylık alan bir Çinli öğretmen Doğu Türkistan'da 75 Yuan, Çin'de 35 Yuan alan kalifeyesiz bir işçi, Doğu Türkistan'da 50 ve Çin'de 90 Yuan alan bir memur Doğu Türkistan'da 124 Yuan aylık alabilmektedir⁽²⁹⁾. Çin Komünist Partisinin eski Başkanı Hu Yaobang görevinden alınmadan önce yapmış olduğu bir konuşmasında Çin'in kuzeybatı eyaletlerinin 200 milyon insanı rahatca barındırabileceğini belirtmişti⁽³⁰⁾. Eğer yerinin genişliği gözönünde bulundurulacak olursa, bu 200 milyonun büyük bir kısmının Doğu Türkistan'a yerleştirileceği muhakkaktır. Zaten Çinlilerin esas hedefi de budur. Ardi arkası kesilmeyen bu Çin akını Doğu Türkistan halkının devamlı ekonomik sıkıntı içinde yaşamasına ve işsiz kalmasına sebebiyet vermekle kalmayarak onların milli benliğini de tehdit etmeye başlamıştır. Bu durum Doğu Türkistan Türklerinin uykusunu kaçırmaktadır.

Çin'in atom deneme alanı, Doğu Türkistan'ın başkenti Urumcinin 800 kilometre güneydoğusundaki Lop Nor bölgesidir. 1964 yılından beri burada 22'i yerüstü, 8'i yeraltında olmak üzere toplam 30 atom denemesi yapılmıştır. Son deneme Haziran 1987 tarihinde yapılmıştır. Lop Nor'da gerçekleştirilen Atom denemeleri neticesinde etrafa yayılan radyoaktif maddeler, Doğu Türkistan'da karaciğer, akciğer ve cilt kanserlerinin hızla artmasına yolaçmıştır⁽³¹⁾. Bazı kanser kurbanları, özel tedavi

için Pekin'deki hastahanelere gönderilmektedir⁽³²⁾. Ayrıca, çok uzun ömürlü olarak bilinen Doğu Türkistan Türkleri arasında 40-50 yaşlarında ölenlerin sayısı da kabarmaya başlamıştır. Son yıllarda Doğu Türkistan Türkleri arasında toplu ölüm vakaları da artmıştır. Mesela geçen yıl Şubat-Mart ayları arasında Hoten şehri ve etrafında henüz bilinmeyen bir sebepten 800 kişinin öldüğü bildirilmiştir⁽³³⁾. Doğu Türkistan'dan gelen haberlere göre, son yıllarda sakat doğan çocukların da sayıları bir hayli yükselmiştir. Özellikle Tarım havzasında yetiştirilen meyve, sebze, ve hayvanlarda radyoaktif maddeler çoğalmıştır⁽³⁴⁾. Bu yüzden geçen yıl Doğu Türkistan'dan Hong Kong'a ihraç edilen meyve ve sebzeler iade edilmiştir.

Sonuç olarak, Çin yöneticilerinin Doğu Türkistan Türklerine tanıdığı sözüm ona siyasi, ekonomik, kültürel ve dini serbestilerin hür dünyanın gözünü boyamaktan başka bir şey olmadığını belirtmek mümkündür.

Eğer öyle olmasaydı, 1979'dan buyana Doğu Türkistan Türkleri bunca tehlikeyi göze alıp silahlı ayaklanmalar tertip etmemiş, direnmemiş ve sokaklara dökülerek Çin aleyhtarı gösteriler tertip etmemiş olurdu.

Çin'in ünlü astrofizik alimlerinden Fang Lizhi 11 Şubat 1988 tarihinde New York Times Gazetesinin muhabiri Edward Gargen ile yapmış olduğu görüşmesi sırasında, şimdi Çin'de hüküm sürmekte olan serbestiyetin gerçek durum ile hiç bir ilgisi olmadığını söylemezdi.

Türk okullarında eğitimin 5. sınıftan itibaren Çinceleştirilmesi, karışık evlenmeye teşvik ve Çin göçmen akınının devam ettirilmesi Doğu Türkistan Türklerinin Milli benliğini tehdit eden en büyük tehlikelerdir. Eğer dünya kamuoyu acil tedbirler alma yoluna gitmeyecek olursa, Doğu Türkistan Türkleri pek yakın bir zamanda tarih sahnesinden tamamen silinme tehlikesiyle karşı karşıya kalacaklardır.

BİBLOGRAFYA

- 1- WASHINGTON POST, 11.9.1981; REUTER, 8.4.1982; TAGESSPIEGEL 17.9.1982; AFP, 23.12.1985
- 2- AFP, 23-26.12.1985
- 3- ÜRÜMÇİ RADYOSU, 21.2.1984
- 4- WORLD MUSLIM LEAGUE JOURNAL, NO:4, ARALIK 1985
- 5- A.G.E.
- 6- DER SPIEGEL, SUBAT 1983
- 7- A.G.E.
- 8- FAR EASTERN ECONOMIC REVIEW, 29.8.1985
- 9- A.G.E.
- 10- DER SPIEGEL, EYLUL 1979
- 11- A.G.E.
- 12- A.G.E.

- 14- A.G.E.
- 15- REUTER, 17.1.1988
- 16- RINMIN RIBAO, 29.3.1984
- 17- FRANKFURTER ALLGEMEINE ZEITUNG, 11.5.1985
- 18- FAR EASTERN ECONOMIC REVIEW, 29.8.1985
- 19- AFP, 23.12.1985
- 20- LOS ANGELES TIMES, 1.12.1983
- 21- PETER MORISSON, RELIGION IN COMMUNIST LANDS, NO 12, 1984
- 22- RFE/RL, 1.9.1986
- 23- ÜRÜMÇİ RADYOSU. 5.4.1985

- 25- CEN SU PING, THE CHINESE COMMUNIST SYSTEM OF REFORM THROUGH LABOR, TAIWAN, NISAN 1978
- 26- UPI, 26.2.1986
- 27- FAR EASTERN ECONOMIC REVIEW, 29.8.1985
- 28- A.G.E.
- 29- ASIA WEEK, 1.3.1985
- 30- DER SPIEGEL, 7.11.1983
- 31- UPI, 23.4.1981; ARAB NEWS, 26.1.1985; MUSLIM WORLD LEAGUE JOURNAL NO:4, ARALIK 1985
- 32- ARAB NEWS, 26.1.1985
- 33- TERCÜMAN, 1.4.1986
- 34- UPI, 23.4.1981; ARAB NEWS, 26.1.1985